

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДОБА

Пам'яті Ісидора Шараневича

Галицький літопис. Для середини і другої половини XIII в.—сеї доби найвищого розцвіту Галицько-волинської України, коли в ній, з руїною і занепадом Подніпров'я, концентрувалось політичне, державне і культурне життя України, центральною пам'яткою являється Галицько-волинська літописна збірка, зложена в 1280-х рр. При загальній бідності літературного й історичного матеріалу з України на протязі всього XIII в., вона служить головним джерелом для всієї України того часу — прожектором, котрий освітлює нам попереднє і дає провідні вказівки для пізнішого часу, коли ми зостаємось майже в повній пітьмі, по тім як уривається се дорогоцінне джерело.

Тому для орієнтування в літературній творчості сеї доби ми повинні почати з сеї пам'ятки. Але, на жаль, мусимо й тут зачати від стереотипової фрази, що з літературного, та й історичного боку пам'ятка ся зовсім не так оброблена, як того варта, і сим разом вина сього особливо спадає на наших дослідників. Великоруських учених вона цікавила мало, як і ціла західна Україна тої доби; українські ж, і спеціально галицькі учені, котрим се повинно було лежати на серці, дуже небагато займалися нею¹. З старшого покоління можна вказати тільки двох дослідників, які ґрунтовніше зайнялись сим літописом і принесли найбільше для його пізнання — се Шараневич в своїй студії про Іпатський літопис як джерело для історії Австрії, і Дашкевич в своїй молодечій праці про Данила Галицького. Чверть віку тому, обробляючи історію Галичини для III тому своєї історії України, я дав при тім ряд приміток до сього літопису і спеціально проробив його хронологію. На жаль, не повненим зісталось мое бажання — видати в цілості реставрований текст сього літопису, так як я се ро-

¹ Література до 1905 р. вказана в III т. «Історії України-Русь», з того часу нічого важнішого не появилось, крім хіба згаданої замітки Шахматова про літописи в словарі Брокгауза — Ефрона.

зумів. Для цього треба було поїхати до Петербурга і Москви, а мені тоді дорога туди була закрита, а коли вона відкрилась, інші справи забрали мій час. Нове ж видання цього літопису, випущене петербурзькою археографічною комісією під редакцією Шахматова, як і попередні два видання його, пішло за іпатським кодексом, що хоч часом свого списання найстарший між його копіями, з редакційного боку належить до найменш авторитетних — власне в сій частині.

Діло в тім, що галицький літопис, який починав огляд подій від смерті Романа, 1205 року, був написаний первісно без років, як оповідання не літописне, в тіснім значенні слова, а прагматичне, чи хронографічне, як висловлюється сам літописець, себто зв'язане в своїм оповіданні зв'язком подій, а не порядком літ. В такій формі був він, разом з своїм волинським продовженням, теж написаним без років, прилучений до видубицького літописного збірника, що в 1199 р. був піднесений Рюрикові і в пізніших часах заблукав на Волинь чи до Галичини. Але якийсь пізніший грамотій задумав його тут похронологізувати на здогад. Він розбив похвалу Рюрикові, якою кінчився збірник, вставивши серед неї 1200 р. Далі без церемонії поставив після неї новий заголовок: «Въ лѣто 6709 (1201). Начало княженія великаго князя Романа, како держев. [держа? попр, видав.: самодержца] бывша всей Руской земли, князя галичкого», хоч оповідались тут події по смерті Романа. Потім за порядком почав розставляти роки в галицькому літописі, зовсім ігноруючи ту шестилітню прогалину, яка в дійсності існувала між кінцем Київського літопису в тій формі, в якій він її в сім відписі мав, і початком оповідання про «великий мятеж» по смерті Романа. Звичайно такі вирази галицького літописця, як «того же лѣта», «в таже лѣта», «потомъ же», «времени минувшу», давали йому привід вставити порядковий рік, вичеркнувши ті переходові слова, які були в оригіналі. Іноді ж вставляв він рік і без таких формальних підстав, без церемонії розриваючи навіть фразу оригіналу.

В сій формі маємо ми текст Галицько-волинського літопису в Іпатському кодексі, тим часом як кодекс Хлебніковський і Погодінський, хоч століттям пізніші, але списані з прототипу не хронологізованого, дають текст ще не деформований сею хронологічною операцією, хоч теж не свободний від різних пізніших додатків. На ці пізніші кодекси тому треба все оглядатись, бо скалічення первісного тексту в теперішніх виданнях, зроблених з Іпатського кодексу, незвичайно баламутять при читанні і збивають чи-

тача, який з великим трудом тільки протистає сугестії деформованого тексту. Найкращий доказ тому, що хоч повна довільність і безпідставність іпатської хронології була сконстатована ще Карамзіним, все-таки навіть спеціалісти, навіть такий великий історик, як Антонович, ішли за сею хронологією цілком або пробували її поправляти, додаючи 2-3 роки загально до її дат¹, та допускались інших помилок, притримуючись іпатського тексту.

Тепер повну хронологічну таблицю до літопису, всі, кому її треба, мають в моїй спеціальній роботі. Поки ж нема кращого тексту, приходиться кожному, користаючи з котрогось петербурзького, повикреслювати, щоб не помилятись, всі роки і повписувати пропущені в іпатськiм тексті перехідні фрази з варіантів Хлебніковського кодексу. Що ж до літературної сторони, то, поки над нею не переведено деталічних студій², я подам тепер деякі свої загальні помічення, які розвивають і доповнюють мої давніші замітки в сій справі.

Літописець за вихідну точку своєї повісті, як уже сказано, бере смерть Романа. Коли виключити пізніші додатки, вложені в його вступну фразу, що перетворили її в доволі недоладний, хоч і дуже цінний з історично-літературного погляду панегірик кн. Романові,— первісний початок сеї повісті виглядав приблизно так:

«По смерті великого князя Романа приснопам'ятного, велику мятежю воставшю в земль Руской, собравшю же Рурику Половци и Руси много, и приде на Галичъ, оставив мниский чинъ — бѣ бо приялъ боязни ради Романовы. И пришедшю ему на Галичъ и срѣтоша ѿ бояре галичкыи и володимерьстии у Микулина на рѣцъ Сереть. И бившимася има всь день о рѣку Сереть и мнози язвени быша. И не стерпѣвше и возвратишася в Галичъ» и т. д.

Оповідання, таким чином, без усяких уводних фраз, відразу вступало в розвій подій. Тільки пізніше до вступних слів була додана ся похвала Романові:

самодержаца всея Руси,
одолевша всимъ поганьскымъ языкомъ,
ума мудростью ходяща по заповѣдемъ божимъ, —
устремля бо ся бяше на поганяя —
яко и левъ,

---

¹ Про сі проби «редукції» іпатських дат за поміччю якогось загального ключа див. в моїй студії «Хронологія подій Галицько-волинського літопису», 1901 (з «Записок. Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 41).

² Досі одинока філологічна праця над сим літописом — кандидатська праця О. Макарушки: «Складня причасників в Волинсько-галицькому літопису» (Справозданне львів. академ. гімназії за 1896 р.).

сердитъ же бысть
 и губяше [я]   яко и рысь,
   яко и коркодилъ,
 и прехожаше землю их
   яко и орель,
 храборъ бо бѣ
   яко и туръ,—
 ревноваше бо дѣду своему Мономаху,
 погубившему поганяя Измаилтяне,
 и тшашася погубити иноплеменники.

Се виглядає як уривок або парафраза «слави», такої, яку на кінці свого літопису згадує сей же літописець: «пѣснь славну пояху има (Данилови і Василькови), наследивши путь отца своего великаго князя Романа, иже бѣ изострился на поганяя яко левъ, имже Половцы дѣти свои страшаху»¹.

Подібну славу передає нам Длугош в своїм оповіданні про здобуття Галича Мстиславом Мстиславичем, я так реставрував свого часу його латинський переклад:

Великий княже, побідителю, Мстиславе Мстиславичу,
 Сильный соколе, Богом посланий — пострашити сильних та міцних
 і їх зброю!
 Не будуть вони хвалитися побідою над тобою!
 Тобою, великий і славний наш господине, всі понижені і побиті!²

До сього, як бачимо, дуже цікавого фрагмента слави Романові котрийсь з редакторів додав до слів згадки про побіди Мономаха над половцями звісний уже нам уривок епосу про Кончака і його батька Отрока³. Так ся вступна фраза Галицького літопису перетворилася в маленьку скарбничку нашої старої поезії — краплинку роси, яка грає різнобарвними кольорами її веселки.

Але саме оповідання галицького літописця в сій вступній частині мало поетичне, а навіть мало прозоре, досить таки хаотичне, так що дійсно, навіть без баламутної іпатської хронології, яка до решти заплутує справу, у читачів «крутиться в голові», як скаржився колись один з старих

¹ Перші три стрічки близько нагадують оповідання про Геракла «Лѣтописца Еллинаго и Римского»: «одолевъшу тремъ частемъ злымъ похотемъ ума мудростю акы палицею, ходяща въ котызѣ, акы въ лвъ язвенѣ, въ твеодѣ умѣ» (А. Пополь, Обзоръ хроногр., с. 14).

² Історія України-Руси, т. III², с. 515; я ставився тоді досить скептично щодо автентичності сеї «слави», але мушу признати, що вона, коли її порівняти з наведеними місцями Галицького літопису, стилістично вповні відповідає автентичним взірцям.

³ Див. II., с. 226.

Істориків Галичини¹. Не тільки перший період галицького мятежа, за малолітства Данила, але й далі, коли він стає активним учасником подій, сі події оповідаються без перспективи, загалом доволі сухо. Часами тільки автор пригадує якусь живу подробицю, якийсь анекдот, що закрашує в його уяві сі події, і він оживляє їх для нас сими деталями.

Як я свого часу зазначив², в огляді подій сеї доби, з становища династії Романовичів, котрої долю, пригоди і успіхи слідить літописець, можна зазначити такі головні стадії:

В першім десятилітті по смерті Романа його сини, через свою молодість, займають зовсім пасивне становище. Їх інтереси обстоюють інші — Романова вдова, союзники покійного батька, бояри, які зв'язали свою долю і надії з Романовим племенем і мандрували з ним з краю до краю, в залежності від змін фортуни, гри політичних партій та різних кон'юктур. Ся одіссея малих Романовичів кінчиться слідом за договором в Спішу Андрія, угорського кор., і Лешка, в. кн. польського, що поділили Галичину між Польщею і Угорщиною, а за Романовичами лишили Володимирську волость, котру вони (властиво їх бояри) від сього часу взяли в володіння доволі міцно, і вона, хоч сильно обкроена Лешком, сотворила їм тверду базу надалі.

Відси, від р. 1214—5, йде, отже, панування Романовичів на Волині. Участь в галицьких справах вони беруть тільки в ролі другорядній — помічників різних більших політичних фігур, що боролись за галицький стіл. Данило тримається головно кн. Мстислава Удатного, з донькою котрого оженився і готовивсь, очевидно, стати його наступником — здійснити свої отчинні права, не вважаючи на заходи його противників, які привели до того, що Мстислав віддав другу доньку за угорського королевича і йому відступив Галичину. Данило в сих роках при допомозі вірних бояр поволі виробляє свою особисту репутацію поміж «молодшими князями» і настільки успішно збирає волинські землі, що в момент смерті тестя (1228 р.) вони в переважній масі належали вже до нього і його брата, а по смерті Мстислава, вважаючи себе вповні свобідним в сій справі, він сміло розпочинає боротьбу за Галич.

Ся боротьба, запечатана щасливою битвою під Ярославом (1245) і пізнішою політичною кон'юктурою: признан-

¹ «Мы увѣрены, что какъ намъ разсказуя, такъ и читателю внимающа, кружится голова при семъ смѣшеніи и запутанности дѣлъ, происшествій, отношеній и лицъ» (Зубрицький, III, 101).

² Історія України, III, с. 17.

ням зверхності хана (1246), з одного боку, і наданням пайської корони Данилові (1247/8) — з другого, становить третій і останній період галицького мятежа. Подвійний протекторат — хана і папи нараз — скріпив політичну позицію Данила, його одіссея скінчилась. Темні сторони нової кон'юнктури дали себе знати пізніше, а поки що ситуація здавалась корисною, будуччина Галицько-волинської держави — певною і надійною. Аж Бурандаїв погром (1259) відкрив марність сих ілюзій і дав гірко відчутти всю небезпеку татарської зверхності.

Так групуються події з політичного, властиво, династичного становища, з котрого вони описані галицьким літописцем. Стилiстичний аналіз, до котрого ми перейдемо пізніше, показує, що вся історія, з виїмком кількох сторонніх вкладок, від смерті Романа аж до п'ятдесятих років писана одним пером, належить одному авторові. З другого боку, прочитуючи уважно, не тяжко переконатись, що перший, другий і навіть третій період її описані пізніше, ретроспективно. Я, насамперед, коротко вкажу сі прояви ретроспективності¹.

Оповідуючи, як малого Данила вивезено до Угорщини, потім як в Галичу наново засіли Ігоровичі (в році 1211), і король угорський хотів видати за нього свою доньку, літописець згадує, що ся Данилова наречена, видана за Людовіка гесенського, по смерті була признана святою: «юже нынѣ святу нарѣчають именовѣ Альжьбыть, преднее бо имя ей Кинека,— много бо послужи Богови по мужи своемъ, и святу нарѣчають». Шараневич свого часу вказав, що літописець досить наплутав тут, помішавши Людовіка гесенського з його батьком, а його жінку Єлисавету з якоюсь іншою королівною². Се ясно вказує, що ціла історія оповідається з доволі далекої перспективи. В кожнім разі, з того, що ся свята Єлисавета, про котру пише літописець, померла р. 1231, а канонізована 1234, виходить, що те літописне нині належить до часів ще пізніших — тридцятих або сорокових років.

В р. 1219 Данило оженився з донькою Мстислава галицького, Анною; літописець вчисляє при тім всіх синів,

---

¹ Хто хотів би слідити за сими замітками з текстом літопису перед очима для легшого перегляду, нехай виходить з хронологічної таблиці подій, поданих в моїй згаданій вище праці: там при відповідних роках з правого боку вказаний рік, під яким читається оповідання в Іпат. кодексі й сторінка вид. 1871 р. Маючи літописний рік, не тяжко знайти се оповідання і в інших виданнях.

² Див. про се в моїй «Історії», т. III, с. 26—7 і «Хронологія», с. 11, Шараневича «Hypatius-Chronik», с. 43 дд.

яких мав від неї Данило — п'ятьох таких, що вижили, він згадує поіменно, інших, що повмирили малими,— тільки сумарично. Тим способом знов-таки заходить він в тридцяті або й сорокові роки.

Розповідаючи про польський напад на Побужжя, що стався того ж 1219 року, згадує автор, що в погоні за ляхами, котрих відогнало Данилове військо, поліг з сього війська один лише Клим Христинич, і додає: «єгоже крестъ и доньнѣ стоить на Сухой Дорогви». Така замітка, що намогильний хрест «і досі стоїть», не може вказувати на 2—3 роки по події, тільки на якийсь пізніший час: писалось се, очевидно, теж після 1230 р.

Що події 1230-х років не були описані зараз по гарячим слідам, а теж пізніше, на се есть теж досить виразні вказівки.

Оповідючи про литовські наїзди на волинські землі, в 1243—5 рр., літописець пригадує аналогічний епізод перед Чернігівською війною Данила, коли Данило сидів у Галичі, а Василько в Володимирі, і ятвяги напали на Побужжя, «еще Холму не поставлену бывъши Даниломъ». Обставини доволі ясно вказують, що се діялося в 1234 році, а літописець, описуючи тодішні події, очевидно, не одночасно з ними, а пізніше, не записав сього факту на своїм місці і тепер пригадав про нього, описуючи аналогічні події 1240-х років.

Подібне означення, що Холмської кріпості ще тоді не було, маємо в оповіданні про наїзд Конрада Мазовецького на Побужжя, що стався восени 1236 або весною 1237: «Кондратови же ставшу где нынѣ градъ Холмъ стоить». Значить і сей епізод був описаний не рівночасно, а пізніше.

Найбільше ж виразну вказівку на час, коли писався літопис, маємо в оповіданні про похід угрів під проводом «прегордого Філі» на Данила, що стався приблизно літом 1221 р. В сім інтереснім оповіданні, котре нижче наведемо в цілості, літописець, описуючи гордовиті похвалки сього угорського воеводи, зазначає: «Богу же того не терпящу, во ино время убьенъ бысть Даниломъ Романовичемъ древле прегордый Филя». Сталось се на полі битви під Ярославом, 1245 р., коли сей «прегордый Филя» ще раз попав в руки Данила, і сим разом той його велів убити. З огляду, що ся замітка доволі органічно зв'язана з цілим оповіданням про 1221 р., виходить, що воно написане не раніше 1245 р.

Таким чином, цілий ряд вказівок на протязі тої частини літопису, яка описує події від смерті Романа до татарського погрому, показує ясно, що він писався з пізнішої історичної перспективи. Може, деякі з сих вказівок можна взяти

під сумнів, чи вони не попали при пізніших додатках, подібно як каталог володимирських єпископів під 1223 р. Але, в кожному разі, всіх їх не можна відвести як такі вказівки, а вони цілком відповідають тому загальному характерові, яке має оповідання перед 1240-ими роками і після них.

До 1240-х рр., не вважаючи на доволі численні яскраві й мальовничі епізоди, оповідання має загалом, як я вже зазначив, не прозорий, збитий, так би сказати, спішний характер, і через те оповідання дуже неясне, хаотичне, так що тільки за поміччю інших джерел в нім можна орієнтуватись. Напр., в історії подій по смерті Романа зовсім пропущено другий похід Ольговичів на Галич, порозуміння угорського короля з Лешком в справі Романової спадщини, переговори з Ярославом суздальським, котрого рішено було насадити в Галичі, правдоподібно, як провізора галицького стола на час малолітності Романовичів. Їх утечу з Галича до Володимира пересунено на пізніший час, аж потім коли Галичане закликали Ігоревичів. Весь сей, незвичайно важний для історії Галичини і Романової династії момент представлено настільки хаотично і баламутно, що тільки за поміччю витягів з Київського літопису, захованих в Суздальській збірці і пізніших компіляціях (Воскресенській та ін.), можна зорієнтуватися в розвою подій¹. Видимо, пишучи сорок літ пізніше, літописець не дуже то розбирався в подіях і навіть не добре освітлював тодішнє становище Романової родини. Напр., не знаючи, що порозуміння між угорським королем і Лешком сталось уже під час другого походу Ольговичів на Галич («король омиривъ Ляхы поиде за горы», каже Суздальський літопис), він представляє утечу Романової родини від Ігоревичів до Лешка як крок ризиковний, трохи не позпучливий, і вважає се особливою ласкою божою, що Лешко не спом'янув старої ворожнечі до Романа і прийняв його родину ласкаво. Такі помилки в освітленні навіть становища Романової родини — себто того, що становить властиву тему оповідання, можна пояснити тільки тим, що автор не стояв до Романової родини близько в сих часах, правдоподібно, не був сучасником сих подій, а писав з чужих слів і оповідань².

Не диво, що й хронологічна перспектива представлялась йому в сій часті доволі неясно. Він пише: «долгу времени минувшю» про усобицю, яка зайшла між Ігоревичами після того, як вони засіли в Романовій спадщині, хоча розвій по-

¹ Їх представлення в III т. «Історії», с. 19 і дд.; там вказані різні неправдоподібності оповідання Галицького літопису.

² Про різні інші недоречності, які можна толкувати простим по-судуванням тексту, див. там же, с. 510—1.

дій зовсім не вказує на довшу перерву; «в таже лѣта» виїзд Данила з Польщі на Угорщину стався слідом таки по його приїзді до Польщі» і т. д.¹

Про побут малого Данила на угорськiм дворi і політичні плани короля Андрія в зв'язку з тим оповідання таке баламутне, що за недостатчею такого помічного джерела, яке ми маємо в інших випадках в фрагментах Київського літопису, не можливо того навіть розплутати добре.

В історії тодішньої галицької усобиці на ґрунті, в Галичині, теж єсть виразні прогалини (напр., пропущено спроведження боярами Ростислава Рюриковича, що вигнав Романа Ігоревича з Галича, а потім був знову ним вигнаний, р. 1210). Але особливо впадає в око, що такий трагічний епізод, єдиний в історії України, як повішення галицькими боярами Ігоревичів, в вересні 1211 р., переданий буквально двома словами, як се може бути хіба в якихось реєстрах наглих судів: «Угромъ хотящимъ ихъ вести королеви, Галичаномъ же молящимся имъ, да быша и повѣсили, мести ради, убѣжени же бывше Угре великими даръми, предани быша на повѣшение, мѣсяца сентября». Правда, що й кривава різня галицьких бояр, котрою Ігоревичі заробили собі сю розправу, оповіджена теж не більш колоритно й патетично.

Так же сухо, коротко, непрозора, з пропущенням подій і з дуже неясною хронологічною перспективою, оповідається друга серія фактів — Спішська умова, відсунення Романовичів від спадщини, розрив Лешка з кор. Андрієм і заклик його до Мстислава, що кількома походами здобув собі галицький стіл. Спочатку в кількох реченнях збито масу важних фактів, які обіймають кілька літ. 1214—9. Потім раптом наступає несорозмірно широке оповідання про кілька місяців 1219 р., в котрім збіглися спомини про перші активні виступи молодого Данила: його перша промова, звернена до тестя Мстислава, після оженення, й ініціатива походу на Лешка, по берестейську отчину. Кількаразове повторення «в таже лѣта», «времени минувши», «потом же» і т. д. робить враження чогось дуже довгого — і, мабуть, самому авторові се все здавалось далеко довшим, ніж було в дійсності, а тим часом не було тут більше місця, як кільканадцять місяців. Другий похід Мстислава на Галич і його пізніший договір з кор. Андрієм пропущено зовсім, за другорядними подіями, зв'язаними з Данилом (зносини з литовськими князями, воювання польських земель і т. д.). Про обіцянку Мстислава видати доньку за угорського коро-

¹ Хронологія подій, с. 9; Історія, III, с. 23.

левича Андрія, дану ним при згаданій умові (факт для галицької політики і Данилових претензій на Галич незвичайно важний!), згадується принагідно потім, зовсім без зв'язку з подіями сих років¹. Через те знов-таки лише за поміччю інших джерел можемо орієнтуватись в сім оповіданні, як бачимо, дуже епізодичнім, при всіх претензіях на прагматизм.

Коли порівняти з сим викладом, доволі поверховним і сухим, за винятком окремих епізодів, те, що оповідається літописцем далі, по безпосереднім слідам подій, як свідком, а мабуть, і учасником,— різниця відчувається дуже ясно. Читаючи літопис скільки-небудь уважно, легко відчутти сей безпосередній пульс подій, їх психічні переживання в Даниловім оточенні, взагалі в тій дружинній верстві, яка зв'язувала свою долю з його долею. Се, власне, найкращі сторінки літопису, котрі нами будуть наведені далі: тріумфальний опис Ярославської битви, гіркі переживання Данилового пониження перед ханом в його подорожі до Орди, мальовничо описаний вдатний похід на ятвягів, похід на Шлезьк і Данилова коронація 1253 р. Слідом, на оповіданні про взяті Данилом дань з ятвягів (в р. 1255 приблизно), закінчується отсе оповідання, доповнене потім лише кількома приписками. Історія попалення Холма, що сталась десь при кінці того ж 1255 р., описана очевидно іншою рукою. Можна вагатися в означенні, що з тих записок, які лежать між сим двома характеристичними оповіданнями², треба вважати приписками галицького літописця (безсумнівна його приписка — се оповідання про поворот з Австрії на Русь Романа Даниловича). Але зовсім ясно, що оповідання про ятвязьку дань було закінченням історії галицького мятежа, котру взявсь описати наш літописець:

«Потім Данило послав Коснятина прізвищем Положи-шила, щоб узяти з тих [ятвягів] дань. Коснятин, поїхавши, взяв з них дань: чорні кузи і біле сребро. І дав з дані ятвязької дар Сігневові воєводи [мавовецькому]³, на свідчення, аби знала вся земля Лядська, що ятвяги платили дань королеві Данилові, синові великого князя Романа. Після бо великого князя Романа ніхто з руських князів не воював їх, окрім його сина Данила. Богом дана йому була дань, і він посвідчив її Лядською землею, себто на пам'ять дітям своїм, показавши своє мужество [дане] від Бога. Як то премудрий Хронограф написав, що "добродіяння во віки святяться". Оповідвши про многі війни, написали ми й се про Романа. Треба було б написати поперед, але написалося на кінець».

¹ Див. Хронологію подій, с. 14 і дд.

² Іпат., с. 554, рядок 12 і 557, рядок 3, видання 1871.

³ Ятвяги, войовниче, але неорганізоване литовське плем'я, сільно давалися взяти сусідам. І в сім часі князі галицько-волянські, з одного боку, а князі мазовецькі — з другого, то на сніжку, то на перелізі, заходились їх приборкати і підбити.

Сі слова, Кажу, ясно вказують за закінчення¹. Після того літописець дописав ще закінчення австрійських планів Данилової родини, котре забув розповісти на своїм місці. Далше, мабуть, до нього не належить.

Таким чином, Галицький літопис, чи повість про галицький мятеж, обіймає разом п'ятдесят літ. З них останніх десять описано рівночасно з подіями², перших сорок — ретроспективно. Можна думати, що перемога Данила над Ростиславом, розпочата битвою під Ярославом в серпні 1245³, власне, й піддала гадку авторів описати всю трудову дорогу, перебуту Романовичами від їх гіркокого сирітства до повної перемоги. Так, мабуть, треба розуміти й загальний настрій повісті. Йї епіграфом можна б поставити слова римського поета: *Olim haec meminisse iuvabit* — «колись се приємно буде згадати!» Пригоди, невдачі і гіркі поневіряння Романової родини описані спокійним, погідним тоном. Автор певний доброго кінця сього всього, і ті прикри перипетії викликають в нім не сумні, не гіркі рефлекси, а почуття вдовolenня, що люди в найгірших обставинах не зневірились, не спроневірились, не втратили духу і серця — і добилися вкінці свого!

Малого Данила виводить його дядько потайки поночі з його отчини — і тікають на божу ласку, «не знати куди бігти». Нічого, «Бог їм помічник»! Малий Данило плаче, що бояри виганяють його матір з Галича, і пробує втяти мечем тивуна, який його розлучає з нею⁴. Сей спомин викликає, очевидно, тільки погідний усміх на обличчі автора, що бачить того Данила наверху його слави й могутності.

З усеї великої батьківщини Романовичам дали тільки мініатюрну Камінецьку волость — дарма, бояри їх батька таки їх не виріклись, пішли з ними і до Камінця й зробили там парадну стрічу своїм «отчичам» і Романовій княгині. Коли Лешко скликав волинських князів — виганяти з Галича узурпатора Володислава, Данило з своєї Камінецької волості прийшов з більшим полком, ніж його хитрун-кузен Олександр з захопленого у нього Володимира або його брат Всеволод з Белза, «бо всі бояри великі його батька були з

¹ Старий видавець Іпатського літопису прикладав ці слова до дальшого оповідання про Романа Львовича, але, я думаю, зовсім хибно!

² Приблизно рівночасно, треба розуміти. Напр., в оповіданні про похід Данила на ятвягів прикінці 1253 р. (с. 549) читаємо, що двір ватажка Стекинта і його околиця, спустошена тоді, «до нині пусто стоять». В сім Данилові воюки могли перекопатись, коли воювали в тій самій околиці і спалили Стекинта двір зимою 1254/5 р. (с. 553). Описувався похід 1253 р., вивчать, уже в 1255 р.

³ Обґрунтування свх дат в «Хронології», с. 31—2.

⁴ Іпат., с. 481, 486, 487.

ним». І коли траплялось йому не одно прикре зносити від роззухвалених галицьких олігархів — «одного разу, коли він веселився на пиру і когрийсь з тих безбожних бояр залив йому лице з чаші», а він стерпів то, «аби колись Бог їм то нагородив», — автор знає, що ся надія не була марна, і ті «мятежники землі» з часом злизали те, що тоді розлили¹.

Не орієнтуючись добре в хронології тих далеких часів, мабуть, з тої причини рішив автор оповідати події в їх зв'язку і розвою, а не по рокам. Затримав сей порядок оповідання й пізніше, коли ввійшов в часи ближчі, де міг доволі докладно датувати події, і навіть вкладаючи в свою повість чужі оповідання, датовані роками в оригіналі, як напр., повість про «Калецьке побоїще», і так само, мабуть, про Батиїв похід, він опускає роки і заступає своїми звичайними означеннями — «в тоже лѣто» тощо. Посилається в тім на приклад візантійських «хронографів» — «Хронографу нужна есть писати все и вся бывшая: овогда же писати в передняя (забігати вперед), овогда же воступати в задняя, — чътый мудрый разумѣть». Натомість обіцяє дати хронологічну таблицю до свого оповідання в кінці: «Числа літ тут не писали сьмо, пізніше впишемо: по антиохійським соборам, по олімпіадам, грецькими численнями, римськими висикостами², як Евсефій Памфілів й інші хронографи описали від Адама до Христа: всі роки спишемо, розрахувавши назад»³. Можемо собі представляти таку табличку в тім роді, як в старому літописі розчисляються роки князювань; але, мабуть, тої таблички він так і не зробив. Його ж манера зосталась потім прикладом для тих волинських літописців, які продовжували його повість.

Хронологічні означення, котрими автор заступає роки в своїм оповіданні, як ми вже почасті бачили, дуже загальні — особливо улюблені «в тоже время», «в таже лѣта», «в таже лѣта времени минувшу». Одного разу він розшифровує значення сеї фрази: «въ таже лѣта, или преже или потомъ» — почасті перед тим, а почасті потім; отже, дає розуміти, як загально треба розуміти таке означення. Таке ж загальне значення у нього слів «по тѣхъ же лѣтѣхъ», що можуть, на перший погляд, виглядати як означення дуже довгої перерви. Часом загнавшись і занадто відбігши від

---

¹ Іпат., с. 488, 459.

² *Високостомъ*, вар. *высикостомъ*, *bissextilis (annus)* — рік, що має 366 днів.

³ Іпат., с. 544.

відбігши від початку подій, автор зазначає поворот назад стереотиповим «мы же на преднее возвратимся».

Досить легко, таким чином, взагалі беручи хронологічну послідовність подій, автор, з одного боку, пильнує зазначити загальні лінії в розвою тих справ, що його займають — упадку і відродження Романової династії та їх держави, а з другого — спинити увагу читача і запечатати в його уяві яскравіші, гарніші, як сказав, естетичніші епізоди з цього розвою. Дуже мало принотовує він фактів відокремлених, які не стоять в зв'язку з його головною темою; зрікшись хронологічної схеми, він свідомо вирікся і завдань літописця-річника, який ставить своїм завданням передати пам'яті потомства всі важніші події. Він не записує ні подій з чужих країв, ні фізичних явищ, ні так люблених звичайно літописцями подій з церковного життя. Перед нами дійсно не літопис, а повість в повнім значенні слова, як ті нами вище розглянені київські воїнські повісті XII в., тільки в небувалім — після «Повісті временних літ» — розмірі: цілого півстоліття. З цього боку вона становить дуже інтересне явище, унікат нашої літератури. Вона свідомо ставить собі літературні, навіть — як я висловився — естетичні завдання: можливо живо і глибоко, емоціонально закріпити в уяві читачів постаті своїх головних героїв і найбільш чулі, героїчні, взагалі ефектовні ситуації — на протязі цілого півстоліття, заховані в тих кругах «вірних бояр». В протиставленні до «невірних», «безбожних» олігархів галицьких, хоче звеличати їх автор і передає потомству, поруч діл самих князів, подвиги і заслуги членів сих родів, батьків і родичів, чим послужили вони династії в її тяжкі часи.

Відповідно тому ціла манера повісті сильно імпресіоністична. У автора зовсім нема того любування в широкім, багатім, многословнім стилі, який нас чарує в повісті про Ізяслава, найкращій дружинній повісті XII в. В галицькій повісті більше нервового пафосу «Слова о полку Ігоревім», його нахилу до окремих, яскравих, імпресіоністично взятих образів. Коли вона многословна, то се не з любові до широкого, гладкого оповідання: автор підбирає, ниже слова на слова, епітет на епітет, стараючись збільшити, поступувати враження, як пізніший Іван Вишенський. Пильнуючи висунути, підчеркнути, спинити увагу на найбільш важнім, а звести на другий план обставини побічні, уводні, він широко вживає дієприкметникових конструкцій. Се його спеціальність. На місце координації, яка панує в тій же повісті про Ізяслава, тут панує субординація, особливо за поміччю улюбленого автором *dativus absolutus*, третьої відміни діє-

прикметника: «времени минувію», «собравшю Рюрику Пловци и бившимся има весь день» і т. д. В інших літературних пам'ятках ся конструкція вживається більш спорадично; наш же автор користується нею незвичайно багато, як найкращим засобом прагматичного оповідання¹, і доводить часом до безконечного нагромодження дієприкметників, що становить спеціальну прикмету його стилю, який стає через се незвичайно штучним і непрозорим, але дістає не раз певну ритмічну каденцію². Вона нагадує вище наведе-

¹ Аналіз його дієприкметникових (причасникових) конструкцій в згаданій праці О. Макарушки. Автор підтримує гадку, що тенденція до партципціальних конструкцій — се «добуток невірничого наслідування мови взорів грецьких». Виходить при тім з порівняння з сучасною народною мовою і не досить рахується з вислідами моговікової еволюції мови. Але се цілком ясно, що нахил автора Галицького літопису до багатих дієприкметникових конструкцій повинен оцінюватись як максимум книжного характеру, який ми маємо в наших старім письменстві.

² Для прикладу наведу кілька таких характеристичних вірців:

Сидящимъ же имъ в думъ
и хотящимъ огнемъ зажеши
милостивому Богу вложившу во сердце Васильку изъйти вонъ,
и обнажившу мечъ свой играя на слугу королева,
иному похвативши щитъ играючи,
невѣрнымъ Молибоговичемъ узрѣвшимъ се
страхъ имъ бысть отъ Бога, рекъшимъ,
яко совѣтъ нашъ раздрусися,
и побѣгшимъ имъ яко оканьны Святополкъ (508).
Не дошедшимъ же воемъ рѣкы Сяну,
сосѣдямъ же на поля вужитися,
и бывшу знаменію сяце надъ полкомъ:
пришедшимъ орломъ и многымъ ворономъ —
яко оболуку велику играющимъ же птицамъ,
орломъ же клекъшущимъ,
и плавающимъ крылома своими
и воспромѣтающимъ на воздузь,
якоже иногда и николи же не бѣ (532).
Стрѣльцемъ же стрѣляющимъ,
оружникомъ же не бывшимъ съ ними,
прибѣгшимъ же имъ к воротомъ и смятшимся,
и прыбѣгшимъ же у ворота,
друзни же нарвернушася,
многимъ же летѣвшимъ друг на друга,
бѣ бо ледъ ползокъ (с. 552).

Такі місця досить відбивають від неримованого нагромодження дієприкметникових речень, які теж стрічаються в повісті, але може сильніше потерпіли при пізніших переробках. Напр.:

По убьенъ же герцоковъ, рекомого Фридриха,
бився одолъ королеви угорьскому
и убьенъ бысть отъ своихъ бояръ во брани,
мятежю же бывшу между сильными людьми
о честь и о волость герцокову убьеного,
о землю Ракушьску и о землю Штирьску,
королеви же угорьску риксу и королеви чъшьску бьющимся о мою (544).

ний фрагмент епосу про Мономаха, і можливо, що подібні поетичні твори служили взірцем для автора повісті, який взагалі місцями таки явно пильнує ритмічних форм для надання своєму оповіданню сильнішого естетичного враження. Таке, напр., се класичне місце, нахтнене, очевидно, якоюсь воїнською повістю, досі не вказаною в оригінальній формі:

Одинъ же воинъ управи десъницю свою,
иземъ рогатицю ис пояса своего,
далече вергъ срази князя ятвяжского с коня своего
и летящу ему до земль
изъиде душа его съ кровью во адъ (552).

Або сі характеристичні клятви на «льстивого» Жирослава:

Князю же обличившу Жирослава, изгна ѿ отъ себе,
якоже изгна Богъ Каина отъ лица своего,
реку: проклять ты буди, стена и трясыйся на земли,
якоже раздвиже земля уста своя
прияти кровъ брата твоего!
Такоже и Жирославъ разъдвиже уста своя
на господина своего. —
Да не будетъ ему пристанька во всихъ земляхъ,
в Рускихъ и во Угорскихъ,
и не в кихже странахъ!
Да ходитъ шатаяся во странахъ,
желание брашна да будетъ ему,
вина же и олу по скуду да будетъ му,
и да будетъ дворъ его пустъ,
и в селъ его не будетъ живущаго.
Оттуду выгнанъ идяше ко Изяславу —
бъ бо лукавый льстѣць наречень,
и всихъ стропотливее и ложъ пламянъ —
всеименитый отцемъ добрымъ.
Убожьство возбраняше злобу его,
лъжею питашесе язкъ его,
но мудростью возлажаше вѣру на лжю,
красящесе лестью паче вѣнца,
лжеименѣць — зане прелщаше
не токмо чужихъ, но и своихъ возлюбленыхъ,
имѣння ради ложъ (499).

Може бути, що і в інших місцях належить шукати певної ритмічної каденції, напр.:

исполчивша же коньники с пѣшци пойдоста с тихостью на брань,
серце же ею крѣпко бѣ на брань,
и устремлено на брань (533).
оставившу все именьне свое и тако прииде Угры,
и прииде к Судиславу — Судиславу же тогда будущю во Угрѣхъ.
Судислав же поимася, прииде королеви Андрѣви
и возведе короля угорского Андрѣя,
и прииде же король Андрѣй в со сыномъ Бѣломъ
и со другимъ сыномъ Андрѣемъ ко Ярославу (509).

Тут можуть бути сумніви і вагання, що мусить уважатись випадковим, а що наміреним. Безсумнівний зате загальний нахил автора до образовості, до естетичності чи «ізукрашеності» виразу. Він любить у гарних епітетах, в яскравих виразах, в поетичних цитатах. Цитує св. письмо («писание», «книги»), залюбки наводить відти різні афоризми, «притчі», слова мудрості — не чисто церковної пошожности, то подає від себе, то вкладає їх в уста героїв:

«Данилови же рекшу, якоже писание глаголетъ: "Мьдлѣй на брань страшливу душу имать"» (511).

«Словутного пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвшу служити князю Данилу, разранено аки связаного проведоша, сирѣчь яко сказа Приточникъ: "буестъ дому твоего сокрушиться, бобръ и волкъ и язвѣць [борсук] снѣдаться" — ся же притчею речена быша» (528).

«Якоже пишеть во книгахъ: "Нѣсть в силѣ брань, но в Божѣ стоить побѣда"».

В однім місці маємо зацитований вже вище афоризм про лєсть, з іменем Гомера, правдоподібно, зачерпнений з якоїсь антології (досі, одначе, не викрито джерела сеї цитати, хоч вона дуже цікавила дослідників нашої старої письменности й культури):

«О лєсть зла есть, якоже Омиръ пишеть: "до обличенья сладка есть, обличѣна же зла есть, кто в ней ходитъ, конецъ золь прийметь! О злѣе зла зло есть"» (513)

Сей вираз «злѣе зла», чи то зачерпнений з сею цитатою, чи незалежно від неї перейнятий, автор потім нераз уживає («О злѣе зла лєсть татарская!» «О злѣе зла — златомъ ослѣпи очи свои!»).

В іншій місці зацитована гра слів з хронографії Маляли, з приводу виливу ріки Скірта в Едесі: «яко инде глаголять: „Скырть рѣка злу гру сыгра гражаномъ“, тако и Днѣстръ злу гру сыгра Угромъ» (див. нижче). На взірєць сього, очевидно, автор укладає на іншій місці подібну «притчу» про нічну біду, яка впала на Белз, в цілім ряді таких «притч», зібраних тут:

«Въ субботу же на ночь поплєнено бысть около Белза и около Червена Даниломъ и Василькомъ, и вся земля поплєнена бысть. *Бояринъ боярина плѣнившє, смердъ смерда, градъ града*, якоже не остатися ни единой веси не плѣненъ, еже притчею глаголють книги: "не оставлєшюся камень на камени. Сяю же ночь варичють Белжанє злу ночь — сѣя бо нєчь злу игру имъ сыгра, повоеванъ бо бяху преже свѣта"» (494).

Подібне, таке характеристичне для автора, і ще більше нагромадження «притч» бачили ми вище в характеристиках Жирослава.

Як взірці афоризмів, вложеніх в уста різних осіб, що виступають в повісті, можуть послужити отсі:

«Выйде. Філа дреале прегордый, надѣяся объяти землю, потреби-ти море, со многими Угры, рекшу ему: "Єдинъ камень много корньцевъ избиваетъ", а другое слово ему рекшу прегордо: "Острый мечю, борзый коню — многая Руси" [аби мині гострий меч та борзий кінъ — багато (положу) Руси] (492).

«Соцкый Микула рече: "Господине! не погнетши пчель меду не вѣдаты!"» (509).

«Данилови же рекшу: "Подобаеть воину устремившуся на брань или побѣду прияти или пасти ся отъ ратныхъ"» (515).

«Онъ же [Данило] отвѣщавъ рче имъ: "Милость получисте, пакы же сего не сотворите, да не в горьшая впадетел!"» (518).

«Хотѣвшимъ имъ стати въ тѣсныхъ мѣстѣхъ, узрѣвъ же князь Данило възопивъ и рече имъ: "О мужи воинстии! не вѣсте ли, яко крестьяномъ пространство есть крѣпость, поганымъ же тѣснота — держяде [чаща ліси] обычай есть на брань!"» (539)

«Рѣша Прузи Ятвяземъ: "Можете ли древо поддержати сулицами и на сию рать дерзнути?"» (540)

Сим замилюванням до афоризмів, глос, метафор повість виразно входить в ту течію гномічної поезії, якої найбільш характеристичний, спеціальний взірєць дає «Моление Данила», котре нижче з сього становища — як найбільш характеристичний приклад сеї гномічної поезії, що видимо цвіла у нас, — буде розглянений на сторінках сеї історії, хоч територіально ся пам'ятка, може, з'явилась і поза Україною. У нашого автора се замилювання в'яжеться з загальним любуванням його в образівім, мальовничім, не просто описовім, як у авторів київських повістей, а метафоричнім способі вислову. Вище ми бачили такі мальовничі образи, як сцена смерті ятвязького ватажка, як образ Каїна-Жирослава. Оповідючи про похід угорського короля на Галич в 1230 р. автор, очевидно, свідомо, для сильнішого контрасту грандіозного наступу і мізерної неудачі, замість якої-небудь побожної паралелі (як зробив би церковник), прибирає своє оповідання в біблійні фарби і вирази і дає таку парафразу з пророка Ісаї:

Галицький літоп., с. 507:

Ісаї гл. 36:

«И възопи посолъ [угорський] гласомъ великимъ и рече: "Слышите словеса великаго короля угорьского: "Да не уставляеть васъ Дьмыянь глаголя: "Изьемля изыметъ на Богъ"» Ни да уповаеть вашъ Даниль на Госюда глаголя: "Не имать предати градъ сесь королеви угорьскому"».

«И ста Рапсакъ, и возопи гласом великимъ іудейски и рече: "Слышите словеса царя великаго, царя ассирийска — сія глаголетъ царь: «Да не прельшавтъ васъ Езекия словеса — не можетъ избавити васъ! И да не глаголетъ вамъ Езекия, яко избавитъ вы Богъ и не предастъ ся градъ сей въ рудъ царя ассирийска"»¹.

¹ Я казав вже давніше сю паралель, в III т. «Історії України», с. 48.

Описуючи останнє опанування Галича Данилом, автор в таких фарбах дає контраст настроїв галицьких людей і галицьких олігархів:

«Подъехавшу же ему подъ городъ и рече имъ: "О мужи градстии, доколь хошете терпѣти иноплеменихъ князий державу?" Они же восклинувше рѣша, яко "Се есть держатель нашъ Богомъ даный!" И пустишася яко дѣти ко отцю, яко пчелы к матицѣ, яко жажущи воды ко источнику. Епископу же Артѣмью и дворскому Григорью возбраняюще ему, узрѣвшима же има, яко не можета удеръжати града, яко малодушна, блюдяшася о преданьи града, изыдоста слезными очима и ослабленомъ лицемъ и лижуща уста своя, яко не имѣюша власти княженя своего, рѣста же с нужною: "Прииди, княже Давило, приими градъ!" (517).

Хоч важкувато в стилі, але в малюнку зовсім не эле, треба признати!

Поруч таких більших і заокруглених образків, що виступають лише подекуди, ми майже на кожному кроці стрічаємо дрібніші мальовничі рисочки, риторичні фігури і просто словесні викрутаси, котрими автор «прикрашує» своє оповідання, старається оживити його і зробити не монотонним — те, чого не боялися автори київських повістей. Наведу кілька прикладів; не маючи на меті вичерпувати весь сей декоративний інвентар:

Галицький олігарх Доброслав їде до князя «з великою гординою», «во одной сорочыцѣ, гордящу, ни на землю смотрящу, Галичаном же текущимъ у стремени его» (525).

«Злий воїник» ятвязький Скомонд описується такими рисами:

«Бѣ вольхвъ и кобникъ [чародій] нарочить, борзъ же бѣ яко и звѣрь, пѣшь бо ходя повоева землю Пиньскую¹ [и] иньи страны — и убьень бысть нечестивый и глава его взотъкнена бысть на паль» (531).

Під Калішем їде перестрілка, описана в таких гіперболічних рисах:

«Идущю же каменню со забралъ яко дождю силну» стоящимъ имъ в водѣ, дондеже сташа на сусь наметаномъ камений» (504).

Подібно описується оборона ляхів з засіки від ятвягів:

«Ляхомъ же крѣпко борюще и вулицами мечюще и головнями яко моляня идяху, и каменье яко дождь с небеси идяше» (538).

Пригода Андрія дворського розповідається в такій формі:

«Андрѣвн же дворському сердце крѣпко имущю, нездравие же тѣло его обдержаше и руцѣ, потекшу же ему въ ратные [серед неприятеля] копие упусти и замало не убьень бысть» (539).

¹ Порівняйте ці речення з виразами фрагмента поеми про Кончака.

Як вірці риторичних висловів можуть послужити —
Промова Лешка до Андрія угорського про Романовичів:

«Нынѣ же изгнанне бысть на нихъ, нынѣ же идемъ и вземша предавъ
имъ отчство!» (482).

Мирослав і Демян рапортують Романовичам:

«Предалъ Богъ врагы наша в руку ваю!» (502).

На военній раді «рѣша мужи браннии:

«Ти еси король, голова всимъ полкомъ! Аще насъ послеши наперед
кого, непослушно есть [не буде послуху]. Всѣи бо ты войничьскій чинъ,
на ратехъ обычай ти есть, и всякій ся тебе устрашитъ и убоится.
Изъиди самъ напередъ!» (551).

Там же на закид Данила:

«Злъ створилъ мв еси» — дворський виправдується: «Не язъ, не
хотѣнне мое, но злое ны створилъ посоль: не взнесъ слова права нам!»
(553).

В битві під Ярославом

«копьемъ же изломившимся яко отъ грома трясноение бысть, и отъ
обонхъ же [сторія] многи падше с коней и умроша, и вини уязвени
быша отъ крѣпости ударения копѣйного» (533).

В іншій битві Данило ледве вирятувавсь

«милостивому Богу безъ язвы изнесъшу и изъ ратныхъ, якоже отъ
конѣца остроты мечевыхъ шерести претятъ на стегнѣ коня его» (512).

Судислав, попавши в неволю,

«во злато премѣнися, рекши, много злата давъ избавися» (487) і под.

Як словесні викрутаси, як я їх назвав вище, напр., мож-
на вказати уживання улюблених паралельних виразів, зв'я-
заних зрівнянням «рекше», «рекомый», що становить одну
з характеристичних ознак стилю сеї повісті:

колымагы, рекше станы (486, 538 й ін.).

горы Кавокасьскыя, рекше Угорьскыя (499).

рикъ рекомый король угорьскый (507, 554).

крижевникомъ Темпличемъ рекомимъ Соломоничемъ (517).

вся окрестная веси рекома я околная (547).

зажгоша колымагы своя, рекше станы, во день воскресеня, рекше
недѣлю (538).

Стрічаються форми, очевидно, умисно скомпоновані не-
звичайно, напр.:

Бъ храбрь и в велиць чотки *умертъ* (509).

Имѣй службу нашу! (505).

Хотѣнне твоє у тебе есть (537) і под.

Вірці сього украшеного стилю авторіві дали передусім,
очевидно, книжні твори. Він був, як на свій час, людиною
дуже читаною — не тільки в церковних книгах, але і в
світській книжності, якої міг доступити. Святе письмо було

першим і основним джерелом його літературного виховання; ми бачили цитати звідти і алюзії без цитат, явні наслідування біблійного стилю, і студії в сім напрямі вкажуть, без сумніву, ще багато місць, навіяних Біблією, особливо гномічними і героїчними її частями. Але поруч них він залюбки звертається також і до інших аналогічних писань, користає, очевидно, з антологій типу «Пчолы» і з воїнських повістей, котрі, очевидно, служили йому взірцями стилю, форми і змісту оповідання — добору тем і провідних ідей. Ми бачили сю цитату його з «премудрого Хронографа», котру можна було б поставити епіграфом цілого його твору: «Добродѣянья въ вѣкы святятся!» Се та ідея, яка проводить ним на протязі цілої його праці: закріпити і передати вікам добрі діла, в розумінні героїчних, політичних, а передусім — воєнних подвигів. Один з дослідників нашої старої книжності вказав отсе місце т. зв. «Єллинського Хронографа», стилістично зближене з наведеною вище історичною декларацією нашого автора: «Хронографу нужда есть писати еликоже есть: кый убо царствовалъ царь отънележе бысть нарѣченъ царь — лѣпо есть убо чтушему лѣтняя списания количество смотрити мимотекущихъ лѣтъ, а не точію о преписанныхъ царствахъ»¹. Щось подібне дійсно могло стояти в пам'яті нашого автора. Але поруч того він, очевидно, йшов також і за взірцями світської дружинної повісті і героїчної поезії. Деякі писання він навіть включив в своє оповідання, відповідно їх доповнивши або переробивши. Така київська повість про Калецьке побоїще, розглянена вище, котру він доповнив оповіданням про Данила з усних переказів. Далі — повість про Батиїв погром, котрою ми займемось далі. Повість про замучення в орді князя Михайла Чернігівського і його боярина Федора — передана в скороченні. Можливо, що під декотрими оповіданнями лежать також книжні повісті і навіть документи. Автор, напр., каже, що мав перед очима умову угорського короля з Романом Даниловичем про австрійську спадщину, але всього не списав «за множество» (нижче, с. 175).

Стилістичне споріднення деяких його епізодів з героїчною поезією, з тою славою Романові і уривком епопеї про Мономаха, котрі були вложені потім чиеюсь рукою у вступ сеї повісті, і, очевидно, ніяк не можуть уважатися твором нашого літописця, вказане було вище. Тут належить іще з цілою силою піднести споріднення духове, ідеологічне. Се цікаво, і повинно бути підчеркнене, що автор — такий

---

¹ А. Поповъ, *Обозръніе хронографовъ*, с. 69. Пор. вище.

книжно освічений і читаний в Св'ятім письмі книжник, за-разом така мало церковна своїм духом і до мозку костей світська людина.

Розуміється, вона щиро і нелицемірно побожна. Се ж риса часу. Автор дуже часто говорить про опіку божу, Пречистої Діви і різних патрональних святих — архістратига Михаїла, св. Івана (патрона холмського), св. Миколая (жидичинського). На кожному кроці він рахується з їх чудесною поміччю і участі в подіях. Угри не могли утриматися в Галичі, тому що Філя поробив укріплення (градъ) на церкві Богородиці, «яже на стърпѣвше осквернення храма своего» віддала угри в руки Мстиславу (493); під Торчевим Данило програв битву, тому що рік «нѣкое слово похвално егоже Богъ не любить» (511) і под. Підчеркує також при кожній нагоді побожність свого героя Данила. З великим піетизмом говорить про особу митрополита, з меншим — про єпископів, які належали до партії галицьких олігархів. Сам же ніякого інтересу до церковних справ не виявляє, ніскільки ними не займається, і взагалі найменшого клерикалізму на нім не знати.

Весь він живе інтересами місцевими, дружинно-династичними, і то головно військовими. Данило, члени його родини, його близькі бояри для нього не стільки носії якихось державних чи національних інтересів, скільки славні, відважні й удатні вояки, які не вагаються наруч розправитися з неприятелем, ввійти в поєдинок прикладом Гомерових героїв і власноручно зняти трофей з ворожого ватажка, заглибитися в неприятельську землю, обловитися здобичею, повісити свою корогву на неприятельських мурах чи іншими такими способами, в стилю авантюричного лицарства, прославити своє ім'я і свою зброю. Він підносить се як високу прикмету, що Данило любувався в війні, «спѣшаше и тосняшея на войну», любив війну для війни, і «Богъ хотѣние его исполни», він заходив з війною в такі землі, де не бував ні «Святослав Хоробрий, ні Володимир Святий», улюблені герої дружини. Натомість ті гасла «Руської землі», хоронення християнської крові і боротьби з поганями, що не сходять з язика київських лицарів, в галицькій повісті не грають особливої ролі.

По сій загальній характеристиці літературної форми й ідеології повісті я наведу кілька характеристичніших уривків, які познайомлять з манерою її оповідання. На жаль, старі дієприкметникові конструкції не піддаються здебільшого докладнішому перекладові: конструкція періодів в нім пропадає, про неї читач може судити з наведених вище оригінальних прикладів; нижче подані ж виривки орієнту-

ватимуть його в манері оповідання, виборі мотивів і освітленню подій в сій повісті.

Починаю від історії, як малих Ростиславнів викинено з батьківщини після того, як боярські олігархи закликали до Галича Володимира Ігоревича з братами (1206):

«Володимир таки хотів викоренити Романове плем'я і безбожні Галичане помагали йому в тім. Порадившись з галицькими боярами, послав Володимир до Володимирів попа на переговори, переказуючи їм: "Не заціліє ваш город, коли не видасте мені Романовичів, а мого брата Святослава не приймете, щоб княжив у Володимирі".

Володимирці хотіли вбити попа, але Мстислог, Мончюк і Микифор сказали: "Не годиться нам убивати посла!" Мали лєсть у серці своїм: хотіли предати свою "господу" [князів] і город. І так спасли вони попа. Рано довідалась про се княгиня [Романова] і стала радитися з Мирославом і з дядьком, і на ніч утекли «в Ляхи». Данила дядько взяв перед себе і вийшов з города, а Василька Юрій піп із мамкою [«кормилицею»] взявши, вийшов дірою городською. Не знали, куди тікати, бо Романа ж убито «в Ляхах», а Лешко не зробив згоди. Але з Божою помічю Лешко не пом'янув ворожнечі, а з великою честю прийняв ятрівку свою і дітей: пожалував і сказав: "Диявол вкинув між нами сю ворожнечу!" Бо то Володислав баламутив між нами, не вдоволеній любов'ю його [Лешка до Романа]. Тоді послав Лешко Данила "в Угри" і з ним послав свого посла Володимира Лисого, переказуючи королєві: "Я не спом'янув сварки Романової, бо він тобі був друг. Ви собі поклялись були, що хто кого переживе, буде муди плем'я другого в любові. Тепер вигнання впало на них [Романовичів], отже, ходім і, відібравши їх вітцївство, віддаймо їм!" Король, прийнявши сі слова, пожалував, що таке сталось, і лишив Данила у себе, а Лешко княгиню і Василька у себе» (482).

Коли Ігоревичі розсварилися між собою і ослабили свою позицію в Галичі —

«Андрій король, довідавшись про беззаконіє галицьке і мятеж, послав Бенедикта з своїми войками, і той вхопив Романа [Ігоревича], коли він мився в лазні, й відіслав на Угорщину. Був же в Галичі премудрий книжник Тимофій, походженням з города Києва, він притчею сказав про сього Бенедикта: "в послідні времена трьома іменами назветься Антихрист". Сей Тимофій тікав від його лица, бо той був "томитель" боярам і міщанам, блуд чинив, і поганено жінки, черниці і попаді,— справді був Антихристом поганими своїми ділами.

Тоді Галичане спровадили на Бенедикта Мстислава [Романового братаніча], і прийшов він до Галича. Коли ж нічого не доказав, Ілля Щепанович вивів його на Галичину могилу, усміхнувся і сказав: "От, княже, посидів ти на Галичині могилі, то так як би і в Галичі княжив". Сміялися з нього, і вернувся він до Пересопниці. Про Галичину ж могилу і початок Галича, відки він почався, потім скажемо.

[Тим часом] Роман утік з Угорщини, і Галичане послали до його брата Володимира і так говорили: "Провинились ми перед вами! визволь нас від того мучителя Бенедикта!" Вони пішли війною, і Бенедикт утік на Угорщину, Володимир сів у Галичі, а Роман у Звенигороді. Святослав у Перемишлі, синові ж своєму Ізяславові [Володимир] дав Теробовль, а Всволода, сина свого, послав на Угри до короля з дарами.

Під час побуту Данила в Уграх король Андрій і бояри угорські та вся земля хотіли видати доньку [Андрієву] за князя Данила,— обоє

були ще дітя,— тому що сина у нього [короля] не було. Та в тім часі убито царя великого Філіппа¹ замислом брата королеви; він просив сестру, аби знайшла йому помічника [прихильника], і та, не можучи інакше допомогти своєму братові, видала доньку свою за Людовіка, сина ландграфового², бо то був муж сильний, помічник її братові. Її [королівну ту] тепер називають святою, Алжбіту по імені, а попереднє ім'я її було Кінга, багато бо послужила Богові по мужу своїм, і називають її святою. Але ми вернемось на попереднє, що перед тим почали.

Ігоревичі зробили змову на бояр галицьких, щоб їх побити, і при нагоді побито їх: вбито Юрія Витановича, Іллю Шепановича й інших великих бояр: вбито їх числом 500, а інші розбіглись. Володислав Кормільчич³ утік в Угри, Судислав і Филип також. Знайшли в Угорській землі Данила, ще дитиною, і просили у угорського короля: "Дай нам Данила, отчича Галича, з ним відберем його від Ігоревичів". Король з великою охотою послав своїх воїв, велику силу, і великого двірського [палятина] Пота, дав йому воеводство над усім військом, а імена інших воевод, що були з ним, такі: перший Петро Турович, другий Бенко, третій Мика Бородатий⁴ й інших багато, котрих не можна ні переказати ні списати.

Зібрались усі, і наперед прийшли на город Перемишль. Прийшовши під город, сказав їм [перемиським боярам] Володислав: "Братіє, чого вагаєтесь? чи не сі [Ігоревичі] побили батьків ваших і братію вашу? інші ваше майно розрабували і доньок ваших повіддавали за рабів ваших, а вітцвіствами вашими заволоділи всякі пришельці, чи за них ви хочете душу свою положити?" Ті розжалилися за все, що сталося, і віддали їм город, і князя їх Святослава взято.

Відти пройшли до Звенигорода, але Звенигородці люто бились і не пускали під город, ані до острожних воріт. Поки ж вояки стояли навколо городу, від Василька, що княжив тоді в Белзі, прийшов Вячеслав Товстий, і Мирослав, і Дем'ян, і Воротислав, і інших бояр багато і воїв з Белза, і від Лешка з Ляхів, Судислав Бернатович з многими Полянами. А з Пересопниці прийшов Мстислав Німий з многими воями, з Володимира Олександр з братами з многими воями, з Дорогобужа і Шумська. Романові ж [Ігоревичеві] в поміч прийшли Половці й Ізяслав Володимиряч з ними⁵. Угри не могли перемогти⁶, і Половці, побачивши се, сильно налягли на них, ті їхали передом до ріки Лютої, і як би не над'їхали Ляхи і Русь [не допустили б Половці]: зійшовши, насилу перепровадились через ріку Люту. Серед стрілянини Половців і Русі проти них Марцел [угорський воевода] стратив свою хоругву, Русь взяла її, і була велика ганьба Марцелові, і вернулися в свої козмиги, себто в стани [табор].

Потім Роман вийшов з города, щоб пошукати помічі у руських князів: коли був в Шумську на мості, вхопили його Зернько і Чухома і приведено його в стан до князя Данила і до всіх князів та воеводів угорських. І послали до горожан, кажучи їм: "Піддайтеся! князя вашого взято!" Ті не вірили, поки не переконалися, і [тоді] Звенигородці піддались.

¹ Імператора німецького (власиво, «римського короля»).

² Людовіка, сина Германа, ландграфа тюрінгського.

³ Се голова боярської олігархії, колишній провідник партії Ігоревичів — опозиції проти Романа.

⁴ Опускаю дальше вичислення угорських воевод, з іменами досить зміненими і усною передачею і переписувачами.

⁵ Син Володимира Ігоревича, що княжив в Галичі.

⁶ Тут опускаю фразу певну через суперечні варіанти.

Відти пішли до Галича, і Володимир утік з Галича, і син його Ізяслав: гонили за ними до Ніздо ріки, і бився Ізяслав над Ніздою рікою, і відібрано у нього коней "сумних" [що везли міхи, бесаги на собі], і з тим вернулись до Галича.

Тоді приїхала княгиня велика Романова — побачити свого сина рідного Данила. І тоді бояри володимирські й галицькі, Вячеслав володимирський і Володислав галицький, і всі бояри володимирські і галицькі і воеводи угорські посадили князя Данила на столі батька його, великого князя Романа, в церкві св. Богородиці Приснодівиці Марії. Отже, король Андрій не забув своєї давньої любові, що мав до свого брата великого князя Романа: послав своїх воїв і посадив його сина в Галичі.

Узятих же князів: Романа, Святослава, Ростислава Угри хотіли відвести до короля, але Галичане стали їх просити, щоб їх повішено, в помсту. Прихилили Угрів великими дарами, і віддано їх на повішення, в місяці сентября.

Данило ж княжив у Галичі, такий ще малий, що й матері своєї не пізнав, і по якимсь часі Галичане вигнали Данилову матір з Галича. Данило zostався без матері і плакав за нею, будиши малим. І підїхав Олександр, тивун шумавинський, і взяв його коня за повід, той же [Данило] витяг меча і вдарив його — втяв його коня. Мати вийняла меч з його рук і, упросивши його, залишила в Галичі, а сама пішла до Белза, лишивши його у невірних Галичан. Се був замисел Володислава, бо вона [Романова княгиня] хотіла сама княжити» (487).

З подій по смерті Мстислава, коли Данило розпочинає свою вже власну боротьбу за Галич, наведу, насамперед, отсе мальовниче оповідання про похід Данила і Василька в поміч Конрадові мазовецькому в його війні з Володиславом Старим:

«Данило і Василько прийшли до Конрада, і, порадившись, пішли на Каліш, і вечером прийшли над Вепр. Другого дня, на світанку перейшли ріку Пресну і пішли до міста. Був тої ночі великий дощ. Бачучи, що ніхто не протистає, почали воювати та полонити. Русь догонила до Мнлича і Старгорода, і зачепила кілька сіл воротиславських. Взяти великий полон і завернулись, прийшли в стани, думаючи, як його йти на бій під город, але Ляхи не хотіли битись.

Другого дня Данило й Василько, взявши воїв своїх, пішли до города. Конрадові подобався руський бій, і він понужав своїх Ляхів, але ті все-таки не хотіли. Приступили оба до воріт калішських і послали Мирослава з іншими полками взад города. Бо город обїйшла вода і сильна лозина і верби, і не знати було, де хто б'ється: коли тут відступали від бою, там натискали, а коли там відступали, тут саме натискали. Через таку непереглядність і не взято города того дня. Летіло каміння з заборол як сильний дощ, стояли в воді, аж, нарешті, стали на сухому: на наметаному камінні. Розвідний міст і журавля запалено, а міські ворота Ляхи ледве загасили. Данило і Василько ходили по-під городом, стрільці стріляли на город з різних місць і ранено людей, що стояли на заборолах, 160.

Коли настав вечір і вернулись до своїх станів, Станіслав Микулич сказав: "Де ми стояли, там нема води, ні високої греблі [валу]". Данило всім на коня і сам поїхав на оглядання городу, і побачив, що воно так. Приїхав Данило до Конрада і рече йому: "Якби ми раніше знали се місце, город [відраву] був би вдобутий!" Конрад став просити їх, аби

Другого дня знову приступили до города. Другого дня Данило і Василько послали люде своїх, і коли ті стояли й теребили лісу наоколо городу, горожане не сміли й каменя кинути на них, а просили, щоб Конрад прислав Пакослава і Мстіуя. Пакослав сказав Данилові: «Зміни одіжу і поїдь з нами». Данило не хотів, але брат рече: "Піди, послушаеш їх раду". Бо Конрад не вірив Мстіуєві. Данило тоді взяв на себе Пакославів шолом і став за ними.

Мужі стояли на заборолах і говорили їм: "Так скажіть великому князеві Конрадові: «Сей город чя не твій? і ми, мужі, що знемоглися в городі сім, чи іншої сторони? ні, ми люде твої, і ваша братія, чому нас не пожалуєте? Коли нас Русь візьме в полон, яку славу з того дістане Конрад? коли руська хоругов стане на заборолах, кому честь учиниш, чи не Романовичам? а свою честь знищиш! Ми нині твому братові служимо, а завтра твої будемо! не дай слави Русі, не губи городу свого!" І багато такого говорили. Пакослав же рече: "Конрад би раду вам милость учинив, та Данило дуже лютий, не хоче, аби ми ишли геть, не взявши города", а потім засміявся й каже: "Та от стоїть сам, говоріть з ним!" Князь його штурхнув ратищем і зняв з себе шолом. Тоді вони крикнули з городу: "Прийми нашу службу, молимо тебе, вчини мир!" Той же [Данило], дуже посміявшись і поговоривши з ними багато, взяв від них двох мужів і поїхав до Конрада. І Конрад учинив з ними мир і взяв від них закладнів.

Русь тоді багато взяла в полон челяді і бояринь, а [потім] положили між собою присягу Русь і Ляхи: коли на будуче буде між ними усобиця, Ляхам не воювати руської челяді, а Русі лядської, і по тім вернулись від Конрада додому з честю, за божою поміччю: вчинили йому поміч велику і з славою вернулись до краю свого. Бо ніхто з князів не входив до землі Лядської так глибоко, крім Володимира Великого, того, що землю охрестив» (505).

Потім по якимсь часі поїхав Василько до Суздаля, на весілля свого шурина, до великого князя Юрія, взявши з собою Мирослава й інших. Данило ж був в Угровську, коли прислали Галичане, переказуючи: "Судислав пішов на Пониззя, а королевич зостався в Галичу, приходить борше!" Данило зібрав наборзі воїв і послав Дем'яна на Судислава, а сам з дружиною малою пішов з Угорська до Галича. На третій день прийшов на ніч до Галича, а Судислав не витривав перед Дем'яном і побіг до Галича. Коли Данило приїхав під Галич, Галич уже зачинився. Данило взяв Судиславів двір — предивно було бачити, що там було вина, овочів, харчу, списів, стріл. По сім Данило, побачивши, що його люди обловились, не хотів стояти під городом і перейшов на другий бік Дністра. Судислав же вночі вбіг до міста: взято з його воїв людей, і ті сказали, що Судислав уже в Галичі.

Данило стояв в Угольниках, на березі Дністра. Галичане й Угри ввійшли й стрілялися на льоду. Ввечері ж рушив лід, ріка наводнилася, і тоді запалили на Дністрі міст — беззаконний лихий Семейко, подібний до лисиці своєю червоністю. Тоді ж прийшов Дем'ян з усіма галицькими боярами, з Мирославом, з Володиславом і многими боярами галицькими. Данило сні тишився, а мостом журився, як його перейти Дністер. Погнав до мосту і побачив, що кінець його згас, і була радість велика. Другого дня прийшов ще Володимир Інгварович, і перейшли міст і стали на березі Дністра.

Другого дня, вставши, Данило обїхав город і, зібравши землю Галицьку, став наоколо нього чотирма частинами. А зібрав від Бібрики аж до ріки Ушиці і Прута, і обступив великою сялою. І ті, знемігшись, передали город [1230].

Данило ж, узявши город, попам'ятав любов короля Андрія і пустив його сина — відпровадив до ріки Дністра. Пішов в ним один тіль-

ки Судислав, і за ним кидали каміння, кажучи: "Іди з городу, м'ятежнице землі!"

Та як Андрій [королевич] прийшов до батька і брата, Судислав неустанно говорив: "Ідіть на Галич і перейміть Руську землю, коли не підете, воєн укріпляться на вас!"

І вийшов Бела рікс, себто король угорський, з великою силою. Сказав так: "Не устоїть город Галич, і ніхто не визволить його з рук моїх". Та як ввійшов в гори угорські, послав на нього Бог архангела Михаїла відтворити хлябі небесні: коні топились, самі [воєнки] вибігали на високі місця, він же [король] таки поривавсь забрати город і землю. Але Данило молився Богові, і Бог врятував його з руки переможних. Обступив [король] город і послав посла, і крикнув посол голосом великим, рече: "Слухайте слів великого короля угорського: нехай не підмояє вас Дем'ян, кажучи: "таки визволить і визволить нас Бог!" І нехай не вповає ваш Данило на Господа, кажучи: "не віддасть він сього города королеві угорському!" Стільки на інші краї ходив я [король], то хто може утриматися від моєї руки і від сили полків моїх?"

Але Дем'ян кріпився, погрози його не злякався, і Бог був йому помічник. Данило привів собі Ляхів і Половців Котяневих: у короля були Половці Беговарсові¹, але Бог пустив на них рану фараонову. Город тримався, а Бела знемагав і пішов від города, полишивши за собою людей: багато дружинників і фаревників [кінних]. Коли горожане напали на них, багато їх попададо до ріки, інші були побиті, інші поранені, інші забрані, як той каже: «Скірт ріка лиху гру заграла горожанам»², так і Дністер лиху гру заграв Уграм.

Король же відти пішов до Василева, перейшов Дністер і погнав к Прутові. Бог бо попустив був рану, і ангел побивав їх, так помиралі: одні з підшов виступили як з черевика [стопа їм відпадали], інші влізши до коней згнули, інші злізши до огня і піднісши м'ясо до уст помиралі. Багато їх помирало від різних ран, а хлябі небесні далі їх топили» (508).

Коли так він пішов, через невірство бояр галицьких, Данило, за божою волею, здобув свій город Галич. Але в безбожних боярах галицьких була коромола, і, змовившись з братаничем його [Данила] Олександром на убивство і передання землі його, одного разу, бувши на нараді, збирались вони запалити огнем [двір Данилів?], коли милостивий Бог вложив в серце Василькові вийти з хати і жартом вийняти меч свій проти королевого слуги, а інший тим часом жартом же вхопив щит. Коли невірні Молибоговничі побачили се, напав на них від Бога страх, сказали: "Пропає наш замисел!", і побігли, як окаяний Святополк.

Тим часом як вони тікали, а Данило і Василько ще нічого не знали, і Василько поїхав до Володимира, безбожний Филип закликав Данила до Вишні: другу змову вчинили з Олександром його братаничем на його убиття. В'їхав він уже в Браневичеві релі, коли прийшов посол від тисяцького його Дем'яна і сказав: "Той пир тобі недобрый, бо умовлено між безбожним твоїм боярином Филипом і братаничем твоїм Олександром, щоб тобі убитому бути. Отже, як почувеш се, вертай назад і задержи стіл батька твого!" Коли Коснятин оповів се, він [Данило] завернувся на ріці Дністрі, а безбожні бояри деінде перевезлися, не хочачи бачити лица його. Приїхавши до Галича, послав до брата

¹ Імена половецьких ханів.

² Алюзія до гри слів в однім епізоді «Хронографії» Маляли: з приводу повені, котрою ріка Скірт затопила місто Едесу, згадується старе пророцтво, що «Скірт лихого скірта скіртне горожанам», бо *skipt*, *skirteta* — вибрики, жарти, *skirtao* — брикати.

свого князя Василька: «Іди на Олександра». Олександр утік до Перемишля, до своїх однодумців, а Василько забрав Белз. Івана ж, свого сидельничого, послав на невірних Молибоговичах та Волдрисі, і вхопив Іван Михалкович їх 28, але смерті вони не дістали, милость одержали. А одного разу, коли він [Данило] на пиру веселився, один з тих безбожних бояр залив йому лице з чаші, і він то стерпів, аби Бог їм за то колись віддав¹.

Сам Данило скликав віче, зостався з 18 вірними строками та з Дем'яном, тисяцьким своїм. Рече їм: "Чи хочете бути мені вірні, аби йти мені на ворогів моїх?" Вони ж кликнули: "Вірні єсьмо Богові і тобі, нашому господинові ідемо з божою поміччю!" А соцький Микула рече: "Господине, не подавивши пчіл, меду не їдати". Помолившись Богові і Святій Пречистій Богородиці, Михайлу архангелові божому, він спільно вийшов з невеличким військом. Ще Мирослав прийшов до нього на поміч з малим числом отроків. Невірні ж усі йшли йому в поміч, удаючи вірних — разом з тими, з якими змовлялись, бо прийшло лихо на них. Коли Данило прийшов до Перемишля, Олександр не витривав і втік. В нагинці збитий був Лев [з коня] — хоробрий був і з великою честю помер. Невірний же Володислав Юрієвич, що був у змові з ними гонив за ним [Олександром] аж до Сняока і Угорських воріт.

І так Олександр вимкнувся, лишивши все майно своє, і так дістався на Угри, і прийшов до Судислава, бо Судислав тоді був на Уграх. Судислав узявся до його справи, удався до короля Андрія і підняв до походу короля угорського Андрія. І прийшов король Андрій з сином Белою і з другим своїм сином Андрієм під Ярослав. Від князя ж Данила зачинилися в Ярославі бояри Давид Вишатич і Василь Гаврилович. Потім як Угри бились аж до заходу сонця і город від них відбився, [Данилові бояре] ввечері вчинили раду. Давид сполошився: теща його, вдова Кормильця Ніздила, була прихильна Судиславові, він її називав матір'ю; вона казала йому [Давидові]: "Не можеш утримати сього городу". Василь говорив йому: "Не погубім честі князя нашого, сей неприятель не може здобути сього города", бо був муж кріпкий і храбрый. Але Давид не слухав його і все-таки хотів віддати город. Приїхав з угорських полків Чак і рік йому: "Не зможуть вас здобути, бо дуже побиті". І Василько сильно обставав, щоб не віддавати города, але той [Давид], маючи "ужасті" в серпі, все-таки віддав город, сам же ціло вийшов з усім військом.

І так здобувши Ярослав, король пішов до Галича. Тоді Клим'яга з Голіх гір утік від князя Данила до короля і за ним передались усі бояре галицькі. Відти король пішов до Володимира. Прийшовши під Володимир, здивувався йому і рік: "Такого города не надбиав я і в Німецьких краях!" Так бо стояли оружники на нім, і блищались щити і оружники як сонце. В городі ж був Мирослав. — іншими разами хоробрий, а тоді Бог зна чого замішався в умі. Уложив згоду з королем, без відома князя Данила і брата його Василька, і віддав за умовою Олександрові Белз і Червень. А в Галичі король посадив сина свого Андрія, за змовою невірних Галічан. Мирослав же заперечив [потім], коли оба брати [Данило і Василько] докоряли йому дуже: "Пощо вчинив мир, коли мав велике військо?" [Казав]: "Я Червня їм по умові не віддавав".

Поки король стояв в Володимирі, князь Данило забрав великий полон, воюючи коло Бужьска [вар.: Белза], і король вернувся на Угорщину» (511).

¹ Це виглядає як пізнішу дописку, яка розбиває оповідання про війну з Олександром.

Тепер наведу ще декілька відривків з останньої частини повісті, писаної уже паралельно з подіями, як я думаю. Починаю з оповідання про Ярославську битву (1245), що являється найбільш артистичним епізодом цілої повісті:

«Потім Ростислав¹ попросив тестя свого короля, аби послав з ним військо на Дем'яна. Одержавши військо, пішов в Лядську землю і просив Лестькову² і переконав її, так що вона послала з ним Ляхів. Визначніші бояри й інші Ляхи повтікали були з землі і хотіли йти до Данила, але, довідавшись про Ростиславів вихід, бажаючи заробити ласку у Лестьковича і матері його, вони пішли в поміч йому [Ростиславові], по малім часі старійший з них, Творіян, був взятий в неволю Данилом.

Ростислав же спішно прийшов на город Ярослав. Але що в городі були Данилові і Василькові люди, багато бояр, і город він бачив, що кріпкий, то пішов на Перемишль. І зібрав багато тутешніх людей [тъземельць] воєнного зняряду і городського [для облоги] і пороків [таранів], ісполчив своє військо і знов пішов к Ярославові, а Перемишль лишив за собою. Думав собі так: "Коли сього не здобуду, то [принаймні] той затримаю".

Поки він стояв під городом і будував пороки, щоб ними здобути город, стався великий бій перед городом, і він велів своїм охабитися, аби горожане не покалічили йому вояків, поки він наставить зняряд до пороків. Похвалявся перед своїми вояками і говорив: "Коли б довідався, де Данило та Василько, їхав би на них: щоб і з десятма вояками, їхав би на них!" Так пишаючись, зробив ще й гру [турнір] перед городом; і бився з Воршем, і впав під ним кінь, і звихнув він собі плече, і був той знак не на добро!

Данило ж і Василько, довідавшись про той ворожий наступ його, помолилися Богові й почали збирати воїв. Послали до Кондрата [Конрада мазовецького], сказали: "Через тебе прийшли на нас Ляхи, тому що ми помагаємо тобі". Він прислав поміч, Данило ж і Василько післали [ще й] до Литви, просячи помочі, і від Мендовга [теж] була послана [їм] поміч. Але обидві не наспіли, а показав їм свою поміч Бог, що не від людської помочі побіда, але від Бога. Отже, наборці зібравши воїв, пішли [Данило і Василько], а [наперед] послали Андрія, щоб оглянув і укріпив город, що вже близький рятунок їх [горожан].

Коли ще вої не дійшли ріки Сяну і посідали на полі, щоб узброїтись, сталось над військом знамено таке: "Надлетіли орли і багато вороння, як велика хмара — птиці грались, орли клекотіли і плавали на крилах своїх і підкидалися в воздуху, як ніколи не було іншим разом, і се було знамено на добро. Данило ж, узроївшись і взявши воїв своїх, пішов до ріки Сяну. Брід був глибокий, і наперед переїхали Половці, і, надїхавши, побачили стада їх [неприятеля], бо не було їх сторожі коло ріки. Половці не посміли їх розграбити без княжого повеління, а ті, уздрівши, втекли з стадами своїми до станів своїх. Данило ж і Василько не забарились, але скоро перейшли ріку й, ісполчивши конників, з пішаними пішли на битву потиху. Але серце їх було кріпке на битву і поривалось на битву. Льва ж як дитину поручив

¹ Син Михайла Всеволодича, внука Святополка Київського (описаного в «Слові о полку Ігоревім»), що поставив се завдання: здобуття Галичини, сіверської династії, з початком галицьких замішань, і сю політику продовжував потім його син Всеволод, внук Михайло і правнук Ростислав.

² Вдову кн. Лешка, тодішню регентку.

[Данило] Василькові, хороброму і кріпкому бояринові, аби стеріг його.

Ростислав, побачивши прихід неприязельський, ісполнив і своє військо: Русь, Угрів і Ляхів — і прийшов назустріч. Пішаниць же лишив проти воріт городських — стерігти воріт, щоб не вийшли [звідти] на поміч Данилові та не порубали пороків. І так Ростислав, ісполнившись, перейшов глибоку дебру і як ішов проти Даниловому полку, Андрій дворський, бажаючи не дати йому вдарити на полк Данилів, сильно вдарив на полк Ростиславів. Зломилися списи як грім тріснув, і з обох сторін багато впало з коней і вмерло, а інші були скалічені від кріпості удару копіяного. Данило ж послав двадцять мужів вибраних в поміч йому. Василь же Глібович, Всеволод Олександрович і Мстислав, не можучи [дотримати] Андрієві, побігли назад до Сяну. А Андрій, хоч зостався з малою дружиною, найзжачучи кріпко, боровся з ними.

Данило ж, побачивши, що на Василька йдуть кріпко Ляхи, співаючи керелешь [киріє елейсон], і сильний голос реве в полку їх, а зблизу побачивши наступ Ростиславів, в заднім полку Філя з хоругвою стоїть, рекучи: "Русь на битву запальні, витримаймо натиск їх — на довгу січу вони не витривали!" — та Бог не послухав його похвалки¹, і прийшов на нього Данило з Яковом Марковичем і Шелвом. Шелва збито, Данила вхоплено, але він вирвався з рук і виїхав з бійки. Побачивши Угрину, що йшов в поміч Філі, збив його копієм, оружжє зломлося в нім, і він спав і випустив дух. О того ж гордого Філю, Лев, ще малим будучи, зломив копіє своє. Знов же Данило раптом напав на нього, розбив полк його і хоругов його роздер наполя. Побачивши се, Ростислав побіг, і Угри повернулися тікати.

Василько ж як зразився з Ляхами і обі сторони відступили й дивились на себе, Ляхи лаляли, кажучи: "Погонім на великі бороди!" Василько ж відрік: "Даремне ваше слово, Бог нам помічники!" І штовхнув свого коня, і той рушився. Ляхи ж, не витримавши, побігли від лця його. Данило ж, женучи через дебру глибоку на Угрів, котрих Русь побивала, журився братом, не знаючи; побачивши ж його хоругов, як жене за Ляхами, був в радості великій. Став на могилі проти города, і приїхав до нього Василько. Данило хотів гонити за ними, але Василько стримував його. Ростислав же, зміркувавши, справив коня свого на утечу.

Багато Угрів і Ляхів було побито і взято, і з усякого війська було багато взято. Тоді ж і Філя гордий вхоплений був Андрієм двірським і приведений до Данила, і убитий Данилом. Мирослав же привів Володслава, злого мятежника землі, в той день був він убитий, і багато різних Угрів побито, з гніву.

Данило ж і Василько не пішли в город, і Лев став на місці, серед трупів, являючи воякам свою побіду, тим часом як вояки ще й опівночі гонили і приїздили і приводили багату здобич, і всю ніч не переставав клик — шукали один одного.

Так Бог явив милость свою і дав побіду Данилові в канун великих мучеників Фрола і Лавра [17/VIII]. Данило запалив город [укріплення]¹, що поставив Ростислав, і з множеством полонянників пішов до Холму, котрий збудував сам. Надїхала Литва і Ляхи Кондратові наспіли до нього, на битву, і вернулись. А Ростислав утік в Ляхи і, взявши жінку свою, пішов в Угри. На те був прийшов з жінкою з Угорщини до Лядської землі, бо мислив в умі своїм взяти Галич і ним володіти, але за високомисліє його Бог не зробив того, що він замишляв» (535).

¹ Я полишив сю, на нинішні граматичні вимоги неправильну, конструкцію, щоб бляжче віддати се характеристичне місце.

Безпосередньо по тім наступає друге інтересне оповідання — про подорож Данила до Орди, восени того ж року (про ситуацію див. в «Історії України-Руси, III, с. 64):

«Потім прислав Могуцій посла свого до Данила і Василька, що були тоді в Дороговську: "Дай Галич!" Був [Данило] в великім смутку, бо не укріпив своєї землі городами, і, подумавши з братом своїм, рішив їхати, рік: "Не дам половини вітчини моєї, поїду сам до Батия!" Вніхав на празник св. Дмитра, помолившись Богу, і приїхав до Києва, що держав Ярослав¹ боярином своїм Дмитром Єйковнчем. Прийшовши в дім архистратига Михаїла, званий Видобич, скликав калугери і монаший чин і велів ігуменові і всій братії творити молитву про нього. І відправили, аби йому милость від Бога дістати, і сталося так. І впавши перед архистратигом Михаїлом, вніхав з монастиря човном, видаючи [перед собою] біду страшну і гізну.

Прийшов до Переяслава, і стріли його Татари. Відти поїхав до Куремси і побачив, що нема в них добра. Через те почав ще більше сумувати душею, бачучи, як володіє ними диявол — їх погані і невірні чарування і Чингізові вигадки, погані його кровопиття і всякі його чари. Приходящих царів, князів і вельмож водив він наоколо куша на поклін сонцеві, місяцеві і землі, дияволові і помершим в аді батькам їх і дідам і матерям. Погана прелесть їх! Слухаючи про неї, почав [Данило] дуже журитись.

Відти прийшов до Батия над Волгу, щоб йому поклонитись. Прийшов там Ярославів чоловік Сонгур і сказав йому: "Брат твій Ярослав кланявся кущеві і тобі [доведеється] кланятись!" Рік йому [Данило]: "Диявол говорить з уст твоїх! нехай Бог замкне уста твої і не слухає було слово твоє!" В той час позвано його до Батия, і Бог ослобонив його від злого їх чисування і чарування. Поклонився їх звичаєм і ввійшов до вежі їх. [Батий] рік йому: "Данило, чому ти давніше не прийшов? Ну та добре, що тепер прийшов! Чи п'єш чорне молоко, пиття наше, кобилячий кумуз [кумис]?" Той [Данило] відповів: "Досі не пив, а тепер, як ти велиш, вип'ю?" Той же рече: "Ти вже тепер наш Татарин, пий наше пиття!" Він напився і поклонився їх звичаєм і, сказавши слова свої, рече: "Піду поклонитись великій княгині Баракчін". Рече: "Йди!" Пішов і поклонився по обичаю. І прислав [Батий] вина чум, переказав: "Не звикли ви пити молока, пий вино!"

Ой гірше лиха татарська честь! Данило Романович, великий князь, що володів Руською землею: Києвом, Володимиром і Галичом й іншими краями з братом своїм, нині сидить на колінах [по-татарському] і холопом називається! Дані від нього хочуть, і життя вже не сподівається, погроз слухаючи! Ой, зла честь татарська! Його [Данилів] батько був царем в Руській землі, покорив Половецьку землю і воював інші краї, коли його синові нема честі, то кому може бути! Злобі й лєсті їх нема кінця! Ярослава великого, князя суздальського, зіллям струїли. Михаїла, князя чернігівського, за те, що з боярином своїм Федором не поклонилися кущеві, ножем зарізано, як то перше сказали ми їм кланяння, як по-мученицьки вінець прийняли. Інших князів і бояр побито!

Був у них князь [Данило] 25 день, і відпущено йому, і поручена була йому земля його і тим, що були з ним. І прийшов він в землю свою, і стрінув його брат і сини його, і був плач по обіді його, але ще більша радість була про здоров'я його².

¹ Ярослав, син Всеволодів, князь Володимира Суздальського.

² Тут наступає, очевидно, потім вложена записка про похід на ят-вягі.

І стало відомо по всіх краях про його прихід від Татар, що Бог сохранив його. Король угорський того ж року прислав «візького», рече: "Візьми у мене доньку за свого сина Льва". Боязь [тепер] його, що був у Татар, побідою побідив Ростислава й Угрів його.

Роздумавши з братом, [Данило] не поняв віри його словам: бо вже давніше зрадив, обіцявши дати свою доньку. Але йшов митрополит Кирил, посланий Данилом і Васильком на поставлення на митрополію Руську: коли він був у короля, переконав його король многими словами, дарами прихилив [казав]: "Проведу тебе в Греки з великою честю, коли Данило вчинить зо мною мир". Той же [Кирило] сказав: "Клятвою поклянись мені, що не зміниш слова свого, то я піду і приведу його [Данила]". І митрополит прийшовши, рече йому [Данилові]: "Що ти хотів, тепер маеш: візьми його доньку своєму синові за жінку". Василько теж сказав йому: "Іди до нього, він же християнин!" Тоді Данило пішов, взявши сина свого Льва і митрополита; пішов до короля в Ізволін, узяв його доньку синові за жінку і віддав йому бояр, котрих Бог дав йому в руки, як він з братом подолів під Ярославом. Вчинив з ним мир і вернувся в землю свою» (537).

Тепер остання дописка:

«По смерті герцога, званого Фрідріха [австрійського], коли він подолів у війні короля угорського, а потім убитий був в битві своїми боярами, і стався мятеж між сильними людьми за честь і волю герцогу — землю Ракуську і землю Штирську, король угорський — рік — і король чеський бились за неї, і король угорський, шукаючи помочи, хочаби заволодіти землею Німецькою, підняв [Данила] — послав до Данила, кажучи: "Пришли до мене сина Романа, віддам за нього сестру герцогу і віддам йому землю Німецьку". І Роман поїхав "в Німці", і він [король] віддав герцогу сестру за Романа і зложив приречення, котре не списалисьмо все, через великість його [1252].

По тім послав до Данила, рік: «Ти мені свояк і сват, поможи мені на Чехів". І переконав його, і він [Данило] пішов своєю дорогою на Опаву [нім. Тропау], сам же [король] полонив землю Моравську: багато городів розсплав, села попалив і велике убивство сотворив землі тій. Данило ж зїхався з Болеславом і міркував, як пройти в землю Опавську. Болеслав не похочував, але жінка його помагала своїми словами Данилові, бо була донька угорського короля на ім'я Кінга, а Данило бажав того почасті задля короля, почасті хочачи слави, бо досі не було в Руській землі нікого, хто б воював землю Чеську: ні Святослав Хоробрий, ні Володимир Святий. І Бог його хотіння сповнив — спішив бо і поривався на війну.

Взяв сина свого Льва і поміч від брата Василька — тисяцького Юрія, зійшовся з Болеславом і пішов з Кракова. Прийшли на ріку Орду до города, званого Козлий, і приїхав до нього Володислав, син Казимира, [сина] Лісконогого Мешка; взявши кінних і піших, прийшли над ріку Псину. Тут Данило і Лев стали радитися з Володиславом, куди б воювати; але він не сказав правди і провідників дав "на лєсти". Отже, князь Данило послав Льва і Товтивила і Еднвида і двірського і все військо, а сам зостався з малим числом бояр і Юрієм тисяцьким. Лев же пішов і воював, і побачивши, що провідники брешуть, перестав їх слухати: пішов в лісні гори і взяв великий полон.

Данило ж, ідучи до Опави з Болеславом, послав сторожам своїх Ляхів. З Опави ж виїхав Андрій з Чехами. Стрілись і збились, і подолів Андрій. Ляхів було мало, одних побив, других побрав, і ввійшов у Ляхів великий страх. Приїхав Данило і рік їм: "Чого жахаєтесь? чи не знаєте, що війна без упавших не буває? чи не знаєте, що ви пішли на мужів, на неприятелів, а не на жінок? коли мужа вб'ють на війні,

То яке тут диво? Інші дома помирають без слави, а ці померли зі славою! укріпіть серця ваші і підійміть оружжє своє на неприятеля!" Сими словами їх укріпив, і багато ще іншого говорив їм, і пішов до Опави.

Побачив, що охрестні села біжать до города, многе множество, і не було йому кого послати, рече Володиславові: "Вчинив еси мені неправду, а себе погубив! якби Лев і люди мої всі були тут, великий ураз" учинили б ми землі сій, і город сей був би, мабуть, здобутий!" І жалував, що відіслав сина свого Льва і воїв. Намовляв Ляхів їхати до городу, але вони не хотіли, і він бачив се, журився, не знаючи ні про сина ні про військо, де вони. Ляхи ж не хотіли їхати під город, але хотіли стати оподалік. А збір всім воям воевальним був призначений приїхати під город. Данило, отже, сказав: "Якщо ви й підете геть, я сам зостанусь, з малою дружиною, чекатиму своїх воїв". Болеслав і Ляхи послушали сього і стали нижче міста на ріці Опаві, бо не сміли відлучитись від нього.

Того ж вечора прийшов Лев з воями, маючи з собою великий полон. Того ж вечора зробили раду: другого дня обійти город, попалити все зовнішне: дома, обійстя і гумна. Коли настав ранок, так зробили. Але Болеслав не пішов за ріку, а став на горах ісполчившись, а Володислав пішов. І прийшовши до перших воріт, попалили; прийшли до других воріт — ввійхали Чехи, кількох з них убили, а інших прогнали; Бенеш же зоставсь перед воротами з хоруговою. Околицю города коло других воріт попалено також. Прийшовши ж до третіх воріт, велів Данило зсідати й палити околицю города. Люди разом кинулись до города, і Німці, побачивши такий-сильний натиск руський, стали тікати. Кількох їх убито в воротах, і, тікаючи, вони не зачинили воріт. Данило ж сильно хорував на очі і не побачив, що сталося в воротах: бачив, що люди його біжать і, витягнувши меч, затримає їх, і так не взято города. Пізніше довідавшись, що сталося, зажурився, що города не взято. Був знужений хобою і змучений і рік синові своєму: "Попали всю околицю города, а я піду до свого "колимагу", себто стану. Всю бо війну хорував на очі і багато радили йому вертатись, але він не послушав.

Другого дня знявшись, пішов горі Опавою, полонячи і палячи, і став коло города, званого Насіля [нім. Nassidel], чувши, що в тім городі тримають Русь і Ляхів. Рано ісполчившись, прийшов під місто, і ті, побачивши наступ множества полків, не витримали і піддались. Взявши город, випустив в'язнів, на городі поставив свою хоругву, зазначаючи побіду, а самих помилував і, відійшовши, став у німецькім селі.

Прочувши ж, що Бенеш поїхав до Глубичич, другого дня Данило, з Болеславом ісполчившись, пішов до Глубичич, полонячи і палячи. Володислав же пославши попалити все охрестне, себто окольне, і зле зробив, бо через те не взяли города. Бо коли Данило і Болеслав прийшли під город, всі вої хотіли взяти город приметом. Вітер сильно вів на город, а город був зроблений з ялини, отже, бачучи малий вал, вояки шукали дров і соломи, їздил туди й сюди, щоб підкинути під город, та й не знайшли, бо всі охрестні і поблизькі села попалив був Володислав, і через те не запалено города.

Того вечора стали думати: "Куди нам іти, чи до Особологи, чи на Герборта, чи вертатись нам додому?" Але Герборт прислав Данилові меч і покору свою. Подумали Данило і Болеслав: "Всю ми землю полонили!" і другого дня, завернувши назад, [Данило] перейшов ріку Одру і перейшов через землю Володиславову.

Тоді ж у Кракові були послы папи: принесли від папи благословення, вінець і титул королівський ["сан королевства"] і хотіли бачити князя Данила. Але він рече їм: "Не годиться мені бачитись з вами в чужій землі, але потім".

Відти пройшов він через землю Судомирську і прийшов з честю і славою в город Холм, в дом Пречистої, впавши, поклонивсь і прославив Бога за все, що сталося. Бо ніхто з руських князів не воював Чеської землі. Повидався з братом своїм і був в великій радості: перебував в домі св. Івана¹ в городі Холмі, з веселієм славлячи Бога і Пречисту його Матір і св. Івана Златоустого [1253].

В той час прислав папа поважних послів, що несли вінець, скіпетр і корону, те, що зветься королівський сан, переказуючи: "Сину, прийми від нас вінець королівства!"² Перед тим ще прислав він до нього єпископа бернського і каменецького, казав: "Прийми вінець королівства", але в той час він не прийняв, рік: "Неприятель-Татарин не перестає злежити з нами, то як можу прийняти вінець без помочі від тебе?" Опіза ж прийшов, несучи вінець і обіцяючи: "Будеш мати поміч від папи!" Він же таки не хотів, але намовила його мати, Болеслав і Сомовіт [Земовіт] і бояри лядські, говорили, аби прийняв вінець, "а ми єсьмо на псмич проти поганих!"³ І так прийняв він вінець від Бога, від церкви святих Апостолів і від престолу св. Петра і від отця свого папи Некентія і від усіх своїх єпископів⁴. Некентій бо прокликав тих, що хулять правовірну грецьку церкву, і збирав собор робити правовір'я і об'єднання церков.

А прийняв Данило вінець від Бога в городі Дрогобичі, йдучи на війну з сином Львом і з Сомовітом князем лядським. Брат його вернувся, бо мав боляка на носі, тому послав воїв своїх всіх з братом. Коли король Данило⁴ прийшов на землю Ятвязьку і воював, Лев довідався, що в лісі зробив засіку Стейкинт і з ним Ятвяги, і він погнав на нього, взявши людей, і прийшов до засіки. Ятвяги вибігли против нього з засіки, а кінні, що були з ним [Львом] повтікали. Лев зсів з коня і сам один бився з ними кріпко. Тоді ті, побачивши, що Лев сам один б'ється з ними, вернулися дехто в поміч йому. Лев же вбив списа свого в щит [Стейкиннта], так що той не міг закритись, і вбив Лев Стейкиннта мечем, і брата його проколов мечем. Вони [Ятвяги] побігли, і він гонив за ними пішо, а інші на конях гонили їх і кололи. Король же Данило став в домі Стейкинтовім, і Лев приніс йому оружжя Стейкинтове і брата його й доказав побіду свою, так що отець його король в великій радості був з мужества і відваги сина свого» (549).

Наведені виїмки дають поняття про характер сеї повісті, котру варто було пізнати ближче як одну з першорядних пам'яток нашої старої літератури. З огляду на яскраве відбиття сучасної культури, ідеології й класових настроїв, та кож на вдатні і мальовничі малюнки старого життя вона

¹ Про холмську церкву Івана Золотоустого, збудовану Данилом, див. нижче.

² Епізодична манера автора розриває й тут зв'язь подій і робить враження, наче тут мова про якийсь нове посольство папи, тим часом як тут маємо до діла з тим же посольством легата Опіза, з котрим Данило бачивсь у Кракові. Про політичні обставини, що стримували Данила від коронації, щоб не дражити Татар, див. в «Іст. У.-Р.», III², с. 72.

³ З огляду на дражливе питання про унію української церкви з Римом, що виникло в зв'язку з переговорами з курією й коронацією, автор хоче підчеркнути, що Данило, приймаючи від папи корону, нітрохи не вяркався своєї церкви.

⁴ Від моменту коронації літописці не забувають протитулювати Данила королем.

заразом являється одною з цінніших людських документів європейського середньовіччя взагалі, не кажучи вже про першорядну вартість як історичного джерела.

Приходиться лише жалкувати, що автор, який так мальноничи і живо описав свою верству й її життя, так мало сказав про себе самого.

Ми не тільки не знаємо його імені, але й соціального становища, й обставин його життя. Він чоловік Романовичів, який живе інтересами їх та їх двору, от що могли ми сказати. Персональної близькості до котрого-небудь з князів за ним не помітно.

Брак яких-небудь церковних відомостей і чисто світської настрої, спеціальне замилювання в війнах і воєнних речах (дослідники відзначили давніше вже, напр., таку подробицю, що він записує колір коня, даного князем в дарунку) дають думати, що духовною особою сей автор не був, не вважаючи на книжне, спеціально біблійне читання. Правдоподібно, був він членом меншої дружини або одним з двірських служебників. Похвальні вирази, в яких він говорить про «печатника Курила», Данилового канцлера і начальника канцелярії тим самим («мудростью и крѣпостью удержа Бакоту», «иними мудрыми словесы глаголюста»), піддають гадку, чи літописець не був одним з «писарів» княжої канцелярії, помічником печатника і учасником його походу на Бакоту описаного тут (при кінці 1241).

При тім треба ще зазначити, що хоча центром оповідання являється «галицький мятеж», все ж особливої знайомості і близькості до Галичини спеціально за автором непомітно. Той тон, яким він говорить сумарично про «невірних» і «безбожних Галичан», скорше промовляє за тим, що він жив не в Галичині, а на Волині або на Побужжі.

Аргументом за сим була б і та цікавість, яку він виявляє до пограничної дрібної війни з литовськими племенами і Польщею, ареною котрої було Побужжя, а також і та обставина, що там, очевидно, була продовжена потім його повість, в 1250—60-х роках.

Продовження Галицького літопису. Галицька повість, закінчена, по вище наведеним спостереженням, на подіях 1255 р., в літописнім збірнику, що нам її переховав, продовжується далі до р. 1289 (по іпатській хронології — до р. 1292), і ся хронологія робить враження одностайного і безперервного оповідання. Але, розглядаючися в дійсній хронології описаних подій, не тяжко запримити в нім кілька перерв, і се, в звязку з іншими особливостями, дає можливість орієнтуватися в його наверстуваннях.

Повість про Куремсу і Бурандая. Перше продовження хоче оповісти про напад татарського воеводи (темника) Куремси на Волинь, що стався при кінці 1255 р. Як привід, оповідається похід Данила на людей татарських київсько-волинського пограниччя, що мав послужити прологом його «рати противу Татаром» в ширших розмірах. Була се акція дуже відповідальна і смілива для тих часів, коли все тремтіло перед Татарами; від неї, очевидно, сподівалися багато і слідили її події з великою увагою, але вона увалася в самих початках, не підтримана союзниками, які прирікли були Данилові поміч. Центром оповідання являється, очевидно, пожежа Холма, що сталась під час Куремсиного наступу, стероризувала населення і перебила мобілізацію. Автор при сій нагоді описує історію Холма і його будови.

По сім, з невеликою хронологічною перервою, не заповненою ніякими подіями, наступає оповідання про прихід на Русь другого татарського воеводи, Бурандая, що заступив місце Куремси: як він після першої розвідки, що мала на меті приспати увагу Романовичів, зручно окупував їх землі при кінці 1259 р. і зажадав знищення всіх укріплень. В сій трагічній історії, яка, очевидно, була головною темою для автора, його оповідання з особливою любов'ю спиняється знов-таки на Холмі, відновленім після пожежі: як він щасливою вигадкою «великого князя Василька, наче від Бога посланого горожанам», урятувався від сеї загальної руїни. Таким чином ці дві історії — Куремсиного і Бурандаєвого наступу — зв'язуються не тільки спільністю теми — татарської біди, але й індивідуальними інтересами автора, зв'язаного, очевидно, з Холмом якимись особистими зв'язками. Може, був то холмський мешканець, місцевий священик, або взагалі церковник, судячи по детальному оповіданню (єдиному в нашій старій літературі) про холмські церкви та їх оздобу.

Правдоподібно, урятування Холма під час Бурандаєвої руїни піддало йому гадку описати обидва ці епізоди, зв'язані з Куремсиним і Бурандаєвим нападом: нещастя, яке впало на Холм під час першого, і щасливе вирятування під час другого. Писалось воно, очевидно, між Бурандаєвим погромом і смертю Данила, ще за його життя, себто в рр. 1260—3. Маю то враження, що автор мав перед очима Галицький літопис, який уривався на епілогу австрійської акції Данила. Тому своє оповідання написав як її продовження, тою ж манерою, без років, з такими ж загальними означеннями, як «потомъ же», «времени минувшу», і взагалі в початках своєї повісті стояв під сильними впливами стилю Галицької повісті — поволі тільки виломлюється

з-під них. Через се перехід від Галицького літопису до сеї повісті про напади Куремси і Бурандая сам по собі такий незамітний, що тільки по іншим прикметам можна запримити кінець одної, а початок другої. Інша рука, інший круг ідей і інтересів, кінець кінцем, відчувається ясно. Сього автора інтересують не стільки воєнні подвиги і пригоди, скільки справи громадські, політичні, культурні; се земська людина, а не мандрівний лицар. Форма його оповідання дедалі стає теж відмінною від галицької повісті. Зникають штучні дієприкметникові конструкції, оповідання стає простіше і свобідніше. Нема там окрас і мальовничих образів; нема книжних цитат. Стыль більш наближається до київських повістей XII в.

Щодо змісту, то ся невеличка повість, 10 сторінок старого видання, належить до найбільш дорогоцінних пам'яток нашої старої письменності. Мало котра дає нам так багато для розуміння політичних, соціальних, культурних відносин, особливо в таку критичну, переломову хвилю, як середина XIII в. З тих усіх причин вважаю потрібним навести кілька уривків з неї — в перекладі:

«По Куремсиному наступі кременецькому [1254] підняв Данило похід на Татар. Порадившись з братом і сином, послав Діонісія Павловича, взяв Межибож, і посім воювали Данилові і Василькові люди Болохів, а Львові Побоже і людей Татарських.

По весні знов послав він [Данило] сина свого Шварна на Городок і на Семоць і всі городи, що сиділи під Татарами — Городськ і по Тереві до Жедечева. Возв'ягляне ж обманули Шварна: взяли від нього тивуна і не дали йому тивунити. І так Шварно прийшов [назад], вбравши городи всі, і за ним слідом прийшли [з покурою] до Данила Білобережці, Чериятинці й усі Болоховці.

Прислав і Мендовг до Данила: "Пришло до тебе Романа [Даниловича] з Новгородями [Новгородка литовського], аби йшли до Возв'ягля, а відти на Київ". І визначив час [сходинам] під Возв'яглем. Данило з братом і пішли до Возв'ягля, з великим військом, чекаючи вісті від Романа і Литви. Стояв в Корецьку день, чекаючи від них вісті, нарешті, пішов до Возв'ягля. Наперед послав сина Шварна, аби об'їхав город, щоб ніхто з них не утік. Було з ним 500 воїв, і горожане, бачучи, що з князем мало війська, сміялись, стоячи на гброді. Другого дня прийшов Данило з множеством полків, з братом і сином Львом; коли побачили се горожане, жаж узая їх: не витримали і піддались. Він город запалив, а людей вивів і дав їх в поділ [як невільників]: одних братові, других Львові, інших Шварнові, і пішов додому, взявши город [і залишивши дальший похід]. Коли Роман і Литва прийшли під город, і Литва, нічого не знаючи, поїхала до города [і не знайшла нічого], крім головень та псів, що бігали по городишу, — жалувала і плювала, говорячи по-своєму: «Янда!» — та призиваючи богів своїх, «Андая і Дівірікса», і всіх богів поминаючи, себто бісів. По сім Роман поїхав за батьком, взявши трохи людей, а решту відправив додому; Данило повеселився з Васильком, а Лев поїхав додому [556]¹.

¹ Опускаю оповідання про сутичку з тою Литвою, що, не поспівши в дохід, почала грабувати в околицях Луцька.

По сім Куремса пішов на Данила і Василька — наїхав несподівано. Василько став ладитись у Володимирі, а Данило в Холмі, і послали до Льва, аби приїхав до них. Куремса, не переїжджаючи Стіра, послав людей під Володимир. Коли неприятелі підїхали під город, вийшли на них горожане пішо і бились з ними кріпко і зробили вилазку з города. [так що Татари] пішли до Куремси назад і оповіли: "Горожане бо-рються з нами кріпко!"

Данило ж і Василька таки далі збирались, бажаючи битися з Татарами. Та трапилось за гріхи так, що [під ту хвилю] загорівся Холм від проклятої баби. Далі розповімо про заснування города, красу церков і великі їх утрати, — так що всі жалували. А від того, що таке полум'я було, аж з усєї землі було видко зорю — зі Львова дивлячись можна було бачити, і по полям белзьким, від горіння такого сильного поломені, люди подумали, що то Татаре запалили город, і поховались в лісові місця, через те не зїбрались.

Данило ж зїхався з братом і потїшав його не журитися по-поганськи посланою від Бога бідою, але поклатися на Бога і на нього зложити свою журу. Так воно і вийшло [що Бог їх потїшив]. Потім поїхали до Володимира і, зїбравши трохи дружини, молилися Богові, щоб їх захистив від татарського находу. Не можучи зїбрати дружини, посилали туди й сюди. Припадком Василькові люди, виїхавши, надїбали Татар, побили їх і забрали полонянників. Потім під Луцьком як стояв Куремса сотворив Бог чудо велике: Луцьк не був обсаджений ані приготований, збіглось до нього людей багато, була зима і вода велика; коли [Куремса] прийшов під Луцьк, не міг перейти, хотїв здобути міст, але горожане міст відрубали. Він поставив пороки, щоб їх відїгнати, але Бог і святий Іван і святий Микола сотворили чудо: такий вітер настав, що як кидали пороком, то вітер вертав каміння на них, а коли ще сильніше стали кидати, божою силою зломивсь їх порок, і, нічого не вдїявши, вернулись в свої становища, себто в поле.

Але що попереду написали, як згорів Холм під час Куремсиного походу [тепер докінчення]. Город так був заснований: божею волею, Данило, як княжив у Володимирі, збудував город Угровськ і поставив у нїм єпископа. Іздячи на полях і лови діючи, побачив на горі місце гарне і лісисте, окружене полем, і спитав туземців: "Як зветься місце се?" Вони рікли: "Холм ім'я йому". І він улюбив се місце і задумав поставити на нїм маленький городець: обїяв Богові і святому Іванові Златоустому зробити церкву в його ім'я. І зробив малий городець, а побачивши, що Бог йому помічник і Іван поспішник, збудував город уже інакший, такий що вже й Татари не могли здобути, тоді як Батий всю Руську землю взяв. Тоді то й церква св. Трійці була спалена і потім знову була збудована.

І побачив князь Данило, що Бог помагає місту тому і став скликати прихожих людей: Німців, Русь, Ляхів і з інших народів. Приходили день і вночі, молодіки і "мастери" всякі, тікали від Татар сїдларі, лучники, тульники, ковалі до заліза, до міді і сїрбла. З'явилось життя. Наповнились двори, і поле наоколо города і села.

Збудував він церкву св. Івана, красну і гарну; будова її була така: чотири комари [арки], від кожного рогу перевід, а поставлені на чотирьох людських головах, вирізьблених одним артистом ["хитрїцом"]. Три вікна прикрашені римськими шклями. При вході до олтаря стояли два стовпи [колоні] з цілого каменя, на них комари, і верх високо прикрашений золотими звїздами по синьому. В середині поміст [підлога] влита з міді і чистого олова — блєстїла як зеркало. Двоє дверей, прикрашені білим галицьким каменем і зсленим холмським, витесаним і покритим різьбами ніким житрецем Авдієм. Високорізьби [приліпи] на

них були розписані всіма кольорами і золотом: на передніх дверях святий Спас, а на північних святий Іван. Всі дивувались, дивлячись.

Ікони, принесені ним з Києва, прикрасив камінням дорогим, бісером [перлами] і золотом: Спаса і святої Пречистої, що йому дала сестра Федора, ікони принесені з монастиря Федора, стрітення з Овруча, від його батька, варті подиву — вони погоріли в церкві св. Івана, один тільки Михайл зостався з тих чудових ікон. Дзвони приніс з Києва, інші тут вилит — все то огонь попав.

Серед города вежа була висока, так щоб бити з неї наоколо города: з споду підбудована каменем на висоту 15 ліктів, сама збудована з дерева тесаного і вибілена як сир, так що світилася на всі сторони. Коло неї був студенець, себто колодязь, на 35 сяжнів [глибини]¹. Насадив сад прекрасний і [в нім] поставив церкву в честь святим безмездникам Кузьмі і Дем'яну — має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх, від них другі [стовпи] до олтаря св. Дмитра, що стоїть перед бічними дверми, гарний, привезений здалека. Перед городом за поприща стоїть кам'яний стовп, і на нім з каменя різблений орел; висота каменя десять ліктів, а разом з головами й підніжками 12 ліктів.

Побачивши таку шкоду городу, ввійшов [Данило] до церкви, оглянув шкоду і дуже жалував, але, помолившись Богові, відновив церкву і посвятив — єпископ Іван святив. І знов помолився Богові і відбудував [город] твердший і вищий — тільки такої вежі не зміг збудувати: інші городи будував проти безбожних Татар, тому не збудував її. Церкву ж в городі Холмі поставив превелику, в ім'я пресвятої Приснодіви Марії, великістю і красою не меншу від попередніх. Прикрасив її пречудними іконами, і чашу привіз з Угорської землі, вирізьблену з червоного мармуру, предивного мистецтва, з змієвими головами наоколо. Поставив її перед церковними дверми, званими царськими, зробив з неї хрестильницю, святити воду на святе Богоявлення; блаженний єпископ Іван зробив у ній [бракує слова], точений з гарного дерева і позолочений всередині і зверху, вартий подиву [560].

По якійсь часі прийшов і став на місці Куремси з множеством татарських полків, з великою силою безбожний і злий Бурандай. З Куремсою Данило воював і ніколи не боявся Куремси, бо не міг йому Куремса зробити нічого злого, аж доки не прийшов Бурандай з великою силою. Прислав до Данила послів, переказуючи: "Іду на Литву; коли ти мирен [з нами], іди зо мною". Данило сів з братом і сином і раділися в смутку: знали, що як Данило поїде, не буде се з добром. Подумали всі, і поїхав за брата Василько. Проводив його брат до Береста і послав з ним людей своїх. І помолився Богові, святому Спасові ізбавникові — тій іконі, що в городі Мельнику в церкві святої Богородиці стоїть нині в великій честі: обіцяв йому [Спасові] Данило король прикрасами прикрасити його. [Наступає оповідання про участь Василька в Бурандаєвім поході на Литву, 1258 р.].

По сім минув рік, і була тишина по всій землі. Було в тих днях весілля у Василька князя в Володимирі городі: віддавав доньку свою Ольгу за князя Андрія Всеволодича, до Чернігова. Був там Васильків брат Данило король з обома своїми синами: з Львом і з Шварном, й інших князів багато, і бояр багато. І як було тоді веселіє немале в Володимирі городі, прийшла тоді вість Данилові королеві і Василькові, що йде окаянный, проклятий Бурандай. І дуже сумні були з того брата, бо прислав так переказуючи: "Коли ви мої миринки, стрітьте мене, а хто мене не стріне, той мені ратний [неприятель]". Василько князь

¹ Тут приписка не на місці: «прекрасні храми [горіли], і мідь пнула від огня, як смола».

поїхав напроти Бурандая з Львом, своїм синовцем, а Данило король не поїхав з братом: послав на місце себе владика свого холмського Івана.

І поїхав Василько князь зі Львом і з владикою напроти Бурандая, взявши багато дарів і пиття, стрів його коло Шумська, і вийшов Василько з Львом і владикою перед нього з дарами. Дуже він великий гнів показав Василькові князеві і Львові, так що владика стояв у великій перестрахи. А потім Бурандай сказав Василькові: "Коли ви мої мирники, розкидайте всі свої городи". Лев розкидав Данилів і Стожок, послав відти також розкидати Львів, а Василько послав, щоб розкидати Кременець і Лучеськ. Наперед же себе послав Василько з Шумська до брата свого Данила владика Івана. Приїхавши до Данила, почав владика оповідати, що було, і Бурандаїв гнів розповів йому. Данило, настрашившись, втік до Ляхів, а з Ляхів утік до Угрів.

Бурандай пішов собі до Володимира, і Василько князь з ним. Не дійшовши до города, став на ніч на Житани, і Бурандай почав говорити про Володимир: "Васильку, розкидай город!" Князь Василько став думати про город, і що не можна було на борзі його розкидати через його великість, велів його запалити, і так через ніч він весь згорів. Другого дня приїхав у Володимир Бурандай і побачив своїми очима, що город весь згорів, і став обідати і пити у Василька у дворі. Пообідавши ж і напизись, заночував коло П'ятидня. Другого дня прислав Татарина, на ім'я Баймура. Приїхавши до князя, Баймур рече: "Васильку, прислав мене Бурандай, велів мені город розкопати". Василько йому одрі: "Роби, що тобі повелено". І той почав розкопувати город, знаменуючи образ побіди.

По сім пішов Бурандай к Холмові, і з ним Василько з боярами і слугами своїми. Коли прийшли під Холм, город був зачинений. Приїшовши, стали оподалік і не могли нічого зробити, бо були в нім бояре і люди добрі, і город кріпко обсаджений пороками і самострілами. Бурандай, побачивши кріпкість городу, що здобути його не можна, почав говорити Василькові князеві: "Васильку, се город брата твого! поїдь, скажи горожанам, аби піддались!" І послав з Васильком трьох Татар, що розуміли руський язык, що їм говоритиме Василько, приїхавши під город. Василько ж поїхав під город і взяв собі в руку каміня: прийшовши під город, почав мовити горожанам, а Татари, послані з ним, слухали: "Костянтинне холопе, і ти, другий холопе, Луко Івановичу! се город брата мого й мій: піддавайтесь!" І сказавши, кинув долів камінь, даючи їм зрозуміти сею хитрістю, аби бились, а не піддавались. І так говорив і тричі кидав долів камінь. І се великий князь Василько наче від Бога був посланий на поміч горожанам — дати їм раду сею хитрістю. Костянтин, стоячи на заборолах города, розгадав своїм умом раду, подану йому Васильком, і рече князеві Василькові: "Ідь собі геть, а то дистанеш камнем по голові! ти вже не брат еси братові твому, а неприятель йому!" Татари ж, послані під город з князем, вислухавши, поїхали до Бурандая й розповіли Василькові слова: як він говорив горожанам і що горожане говорили Василькові. [По сім наступає оповідання про похід Бурандая на Польщу і погром Сендомира].

Історія подій в Литві по смерті Мендовга. Після повісті про наступи Куремси і Бурандая іде оповідання про українсько-литовські відносини і події 1260-х років. Головні моменти в нім такі: історія убивства Мендовга, усобиця після його смерті, помста Войшелка за смерть батька, його резигнація і передача великого князівства Шварнові Даниловичеві, убивство Войшелка Львом з зависті за спадщину. Як в

попередній повісті увага автора була скуплена на відносинах до Татар, так тут вона скуплена на відносинах литовських так ґрунтовно, що смерть Данила згадується принагідно тільки в зв'язку з сими литовсько-українськими відносинами. Мабуть, пізнішою рукою ся згадка була розширена, щоб дати щось подібне до пристойного некролога, так само як пізнішою рукою були повставлювані короткі записки, які тепер носять іпатські дати 1265 і 1266. Я наведу сю записку про Данила, яка являється таким скромним епілогом його епопеї, розповідженої в Галицькому літопису. Петитом [у квадратних дужках] подані ті фрази, які здаються мені пізнішим додатком до основного оповідання, вискладаного більшим письмом:

«Княжашу же Войшелкови в Литвъ и поча ему помагати Шварно князь и Василко. Нарекль бо бяшетъ Василка отца себъ и господина. А король бяшетъ тогда впадъ в болеть велику, в нейже и сконча животь свой [и положиша во церкви святѣй Богородицѣ юже бѣ создалъ. Се же король Данило князь добрый, хоробрый и мудрый, иже созда города многи и церкви постави, и украси ѣ розноличными красотами. Бяшетъ бо братолюбемъ свѣтятся с братомъ своимъ Василкомъ. Сей же Данило бяшетъ вторый по Соломонѣ]. По сем же Шварно пойде в помощь Войшелкови, а Василько князь отъ себе посла ему помощь всю свою рать. [Войшелкъ же нареклъ бяшетъ Данила яко отца себъ и господина]. И приде же Шварно с помощью в Литву к Войшелкови, и видѣвъ Войшелкъ помощь Шварнову и Василкову отця своего, и радъ бысть велми. И нача пристраватися и пойде в силъ тяжьцѣ, и нача города имати во Дявельствѣ и в Нальщанехъ. Города же поймавъ, а ворогы своя избивъ, и тако придоша во своя си».

Татарські відносини, які так інтересували автора попереднього оповідання, автора нинішнього оповідання займають настільки мало, що «мятежь великъ» в Татарах, що, без сумніву, дуже сильно відбився на відносинах Орди до України, він не завів зовсім до свого оповідання, і про се загадала тільки одна з тих, пізніших, очевидно, записок, які розбивають оповідання про події на Литві.

Все се наводить на гадку, що се оповідання про литовсько-українські події писані іншою рукою, а не тою, що описала походи Куремси і Бурандая, хоча се продовження могло теж писатися в Холмі. Що автор писав в Холмі, можна думати особливо на тій підставі, що в оповіданні особлива увага присвячена Шварнові, котрого уділом був Холм.

Стилістично се оповідання не відрізняється нічим особливим від попередньої повісті. Стиль доволі свободний, простий, ясний, зрідка трапляються риторичні образи в тім роді:

бяхуть бо полци видѣниемъ яко боровѣ велици...
або: не мало бо показаста мужьство свое,
и не побѣгоста брать от брата,
ту же прияста побѣдный конецъ.

Дещо нагадує старі повісті XII в. Взагалі оповідання досить живе і літературне. На взірць наведу кінцевий епізод — про те, як Лев забив Войшелка:

«Потім Войшелк віддав своє княження затеві своєму Шварнові, а сам захотів прийняти знову монаший чин. Шварно дуже його намовляв, аби княжив з ним на Литві, але Войшелк не хотів, так казав: "Я багато согрішив перед Богом і людьми, княжи вже ти, а земля забезпечена". Так Шварно й не міг ублагати його і почав княжити на Литві, а Войшелк пішов до Угровська до монастиря, до святого Даниїла: взяв на себе чернецьку одіж і став жити в монастирі, так казав: "От тут коло мене син мій Шварно, а другий — господин мій, отець, князь Василько, тими потішатимусь!" Григорій полошинський, його наставник, ше був жив; Войшелк, розпятавши, чи він жив, був рад і послав по нього, кажучи: "Господине, отче, приїдь сюди!", і він приїхав до нього і наставив його на чернечу путь.

Під той час прислав до Василька Лев, так переказуючи: "Хотів б я з'їхатись з тобою, аби й Войшелк при тім був". Василько послав по Войшелка, на страстнім тижні, так рік: "Прислав до мене Лев, аби ми з'їхались; ти не бійся нічого!" Войшелк боявся Льва і не хотів їхати, але поїхав на Василькову поруку. Приїхав по святій неділі до Володимира і став в монастирі св. Михаїла великого. Марколг Німчя запросив до себе всіх князів на обід: Василька, Льва, Войшелка; почали обідати, пити і веселитись. Василько, напившись, поїхав додому спати, а Войшелк поїхав до монастиря, де стояв. Потім Лев приїхав до нього, до монастиря, і почав говорити Войшелкові: "Куме, напиймося по чаші вина!" І почали пити. Диявол же, від початків не бажаючи добра людському родові, вложив в серце Львові — убив він Войшелка, з зазвисті, що той дав Литовську землю його братові Шварнові. І такий був кінець його убивству². Опрытавши тіло його, положили в церкві св. Михаїла великого».

На сім, очевидно, кінчилось се оповідання. Слова «и такъ бысть конѣць убитья его» — характеристична фраза, яка тричі повторюється на протязі сього доволі невеликого оповідання (приблизно рівновеликого з попередньою повістю про Куремсу і Бурандая), доволі ясно на се вказує¹. Слідуюча фраза: «княжащю же по Войшелку Шварнови в Литовьской земли, княживъ же лѣтъ не много и тако преставися» дописана, очевидно, іншим автором: тим, що виповнив прогалину між оповіданням про литовські справи і повістю про Володимира Васильковича. Повість про Войшелка була, значить, написана перед смертю Шварна, що сталася в р. 1269. Можливо, що написано її зараз же по смерті Войшелка, але рік його смерті не відомий докладно (1267 або 1268).

¹ «И тако бысть конѣць Миндовгову убитью» (568).

² И тако бысть конѣць убитья Тренятина (569).

И такъ бысть конѣць убитья его (Войшелка) (573). Правдоподібно, кінцева фраза попереднього оповідання: «И тако бысть конѣць Судожарьскому взатью» навіяла сей меланхолійний рефрен.

Повість про Володимира Васильовича. Те, що наступає по історії «Войшелкова убиття», і аж до кінця рукопису — до подій 1289 р., описане одною рукою — з виїмком може самих кінцевих записок та деяких можливих вставок (однак дуже виразно чужа рука ніде не виступає). Списано се як продовження попереднього оповідання, людиною, очитаною в літописах — правдоподібно, в сім власне літописнім збірнику, котру вона продовжила, може, й переписала наново і в продовженні притримувалась способу попередніх частей Галицько-волинського літопису: писала без років, по можності прагматично, не ганяючись за річними записками. Приступила до сього діла не скоро, а саме, як можна помітити, зимою з 1286 по 1287 рік. Се доволі ясно виступає з отсих обставин:

Оповідуючи, що сталося по смерті Войшелка, що по недовгим князюванні Шварна там запанував «окоаянний, беззаконний і проклятий, немилостивий Тройден», автор додає, що він «живъ же лѣтъ 12 и тако преставися незаконьникъ». І далі, оповідаючи різні факти з литовсько-українських відносин, він двічі (при подіях р. 1275 і 1278) заважає, що се діялось «Тройденови же е ще княжашу в Литовской землѣ». Отже ясно, що се писалось уже по смерті Тройдена, що вмер десь в рр. 1281—2.

Подібну вказівку дає пригадка, серед оповідання про події 1286 р. (наїзд Володимира на польське пограниччя). Автор пригадує, як то раніше Ляхи були повоювали Берестейщину в 1280 р. Ясно, що події 1280 року не записувались зараз, а вписані були пізніше: автор тоді не вписав сього воювання, а пригадав його собі пізніше.

Се потверджується іншими спостереженнями. Час від убивства Войшелка, де кінчилась запись 1260-х рр., і до зими 1286—7 рр. заповнено дуже нерівномірно. Для п'ятиліття 1268—1273 р. маємо тільки записки про факти, зв'язані з головними діячами історії: смерть Шварна, на місці якого в Литві настав Тройден, а холмський стіл перейшов до Льва; в Володимирі помер Василько і його місце зайняв його син Володимир. Роки 1273—1280 виповнені доволі значною кількістю споминів (однак річних записок, які б вказували на сучасну запись, нема тут зовсім); але для п'ятиліття 1280—1285 знов маємо дуже мало, і цілі роки, по два, по три, світять пустками. Аж зима 1286 на 1287 р. виповнена цілим рядом подій, і з них декотрі настільки мало важні для місцевого життя, що могли бути записані тільки рівночасно (смерть малого сина Юрія Львовича, повинь в Німеччині, звістка про пошесть записана кількома наворотами з різними варіаціями). І після того досить багате !

повне оповідання йде до самого кінця (не рахуючи кінцевих записок), а в центрі подій стоїть історія хвороби і смерті волинського князя Володимира Васильковича, його передсмертні розпорядження і перехід князівства до його брата Мстислава Даниловича в 1288—9 рр. Автор, очевидно, був людиною дуже близькою до князя Володимира, видимо, пробував при нім, при його передсмертних переїздах з Володимира до Любомля, Берестя, Камінця — даліше від Татар, які тоді товклися в околиці Володимира. То ж поставив своїм завданням описати кінець цього дорогого йому князя і прославити по силам своїм його пам'ять, як тільки вияснився його скорий і неминучий кінець.

Маючи перед очима Галицько-волинський літопис, закінчений смертю Войшелка, сей автор при кінці 1286 року, правдоподібно, приступив до свого діла. Хвороба князя Володимира в сім часі прибрала вже такі грізні форми, що всім і самому князеві став ясним і певним його недалекий кінець, і він почав формальні розпорядження своєю спадщиною. Сі розпорядження, розпочаті в грудні, формально перед татарським ханом, під час походу на Польщу, продовжені потім переговорами з Мстиславом в січні, і тестамен-тами, списаними в лютім, очевидно, дали привід авторові до його праці. Насамперед, він коротко записав фінал литовських подій, розповіджених в останній частині літопису. Самі сі литовські події його більше не інтересують, він лиш принагідно згадує про деякі факти, зв'язані з пограничними війнами. Натомість досить багато уділяє місця споминам про участь Володимира Васильковича й його свояків, галицьких князів, в усобицях польських, що дуже займали волинський двір, та про походи татарської Орди на Литву, Польщу й Угорщину в 1270—1280-х роках, що переходила через галицько-волинські землі, чинячи великі спустошення, і вимагала участі українських князів («Тогда бо бяху вси князи в воли татарської», вважає кожного разу автор, і ся фраза, як сумна скарга, переходить через його повість¹). З р. 1277² стрічаємо характеристичне для його манери оповідання про заснування города Камінця, на р. Лосні, де доживав потім свої дні князь Володимир, і з ним пробував автор. Оповідання се, між іншим дає характеристичний культурно-історичний образок — ворожіння з якоїсь книги Святого письма (найчастіше до того вживано Псалтир, тут Пророки): де книга розігнеться і яка фраза прочитається, з того брати собі вказівку:

¹ Іпат., с. 585, 586, 588, 591.

² Рік 1276 іпатської хронології.

«И по сѣмъ вложи Богъ во сердце мысль блугу князю Володимѣрови — нача собѣ думатьи, абы кде за Берестьемъ поставити городъ. И взя книги пророческыя, да тако собѣ во серци мысль рче: "Господи Боже, сильный и всемогий, своимъ словомъ вся созидаи и разстрои! што ми, Господи, проявишь грѣшному рабу своему?" И на томъ стану. Разгнувъ же книги, и выня ся ему пророчество Исанно: "Духъ Господень на мнѣ, егже ради помаза мя, благовѣстити нашимъ посла мя, исцѣлити скрушеная сердце, проповѣдати плѣнникомъ отпущение и слѣпымъ прозрѣние, призывать лѣто Господне приятно и день въздаянїя Бога нашего, утѣшити вся плачущая и дати плачущимся Сию славу, за попелъ помазание и веселие, украшение за духъ уныния. И нарекутся роди правды, насажение Господне во славу. И созижють пустыня вѣчная, запустѣвшая отъ рода". Князь же Володимѣръ отъ сего пророчества уразумѣ милость божию до себе и нача искати мѣста, абы кдѣ поставити городъ. Си же земля опустѣла по 80 лѣтъхъ, по Романѣ, нынѣ же Господь воздвигну ю милостью своею. И посла Володимиръ мужа хитра именемъ Алексу, иже бяше при отцѣ его многы города рубя. И посла ѿ Володимеръ с тозѣмци в челнохъ возверхъ рѣкы Лосны, абы кдѣ изнайти таково мѣсто — городъ поставити. Сей же изнашедъ мѣсто таково и приѣха ко князю и нача повѣдати. Князь же самъ ѣха с бояри и слугами и улюби мѣсто то надъ берегомъ рѣкы Лосны и огереби е. И потомъ сруби на немъ городъ и нарече имя ему Каменѣць, ззне бысть земля камена» (578).

Походом Ногая і Телебуги на Польщу при кінці 1286 р. розпочинаються без сумніву сучасні записки. Автор доволі докладно спиняється на страшних спустошеннях, починених при тім татарами в околицях Володимира і Львова, і з сього приводу пускається в побожні міркування про кару божу, послану за гріхи в образі сього татарського спустошення. Міркування сі нагадують монахів-літописців XI в., в Галицькому літописі не було ні одного такого місця. Рік потім виповнений короткими літописними записками, і по сім, з кінцем 1288 р., походом Телебуги і Алгуя на Польщу починається історія останнього року життя Володимира Васильковича, його передсмертних розпоряджень, переговорів в справі наслідування його князівства, за браком власного наслідника у нього, і т. под. Нарешті, літописець приступає до історії смерті свого патрона, сими словами: «Князю же Володимиру [Васильковичу великому] ¹ лежашю в болести своєї полно 4 лѣта, болезнь же его сице скажемъ...» Оповідання про його передсмертні дні, останні хвилі, смерть і похорон переплітається похвальними словами його чеснотам, почасти запозиченим і тільки парфразованим, почасти скомбінованим автором на взір «Похвали» Володимирові т. зв. Якова, панегірика Іларіона і княжих некрологів Київського літопису (особливо Мстислава Ростиславича). Спеціально воно вчисляє будови і фундації сього покійного

¹ Сих слів нема в Хлебніковській кодексі, і здається, що вони дописані потім.

князя, спиняючись особливо на книгах, наданих різним церквам; реєстр сей одинокий в своїм роді в нашім старім письменстві. І се закінчується словами: «Тут же положимъ конецъ Володимирову княженію». Коли зважимо, що автор фактично (по кількох переходових фразах про смерть Шварна і зв'язані з нею зміни) почав свою працю смертю Василька і переходом володимирського стола до його сина, то історія Володимира Васильковича, ним розповіджена від початку до кінця, тут дістає своє закінчення. Отже, наведена фраза закінчує не тільки останню історію хороби і смерті князя Володимира, а всю дотеперішню повість.

По сім наголовок: «Начало княжения в Володимирѣ Мстислава» (пізніша приписка: «великого князя»). Оповідання закінчується моментом, коли Володимирів наслідник Мстислав, приборкавши «коромолу», яка виявилась була в Берестю, фактично перейняв князівство Волинське і «сѣде на столѣ» на великдень 1289 р. Оповідання цілком заокруглене, але до нього додані записки, мабуть, тим же автором того ж року. Спочатку іде посольство від князів литовських, далі приїзд Конрада мазовецького й оповідання про участь наших князів в польській усобиці, і, нарешті, «того же лѣта», потім «тоє же зими» — чотири короткі записки, може, авторові, а може, й іншої руки: побудування нагробної каплиці на гробі Романової княгині, заложення кам'яної вежі в Чорторійську, смерть князя пінського Юрія, смерть князя степанського Івана. Так тихо завмирає на сім місці наше літописання княжої доби.

Наведу сю повість про смерть Володимира Васильковича в цілості, пропускаючи тільки менш оригінальні місця:

«З початком зими [1288] послав Бог на нас меч свій, що послужить гніву його, за намноження гріхів наших. Пішов Телебуга, Алгуй з ним, з великою силою, і з ними князі руські: Лев, Мстислав, Володимир, Юрій Львович, і інших князів багато. Тоді всі князі руські були в волі татарській, покорені гнівом божим. І пішли всі вкупі. Володимир же князь був хорий, бо наслана була на нього рана неулчіма; коли, йдучи на Ляхів, дійшли вони ріки званої Сан, Володимир, збудившись немітчю тіла свого, почав посилати до брата свого, кажучи так: "Брате, бачиш мою неміч, що я не можу, ні дітей у мене! Отже, даю тобі, братові своєму, землю всю і городі після свого життя. От даю се тобі при царях [ханах] і при їх рядьцях [достойниках]"».

Мстислав ударив чолом братові своєму Володимирові, і Володимир післав до брата Льва і до братанича ["синовця"] Юрія з тими словами: "От вам повідаю: дав я братові своєму Мстиславу землю свою і городі". Лев же рече Володимирові: "Так і добре, що дав! Мені хіба шукати [відбирати] їх по твоім життю? всі ходимо під Богом! Аби Бог дав і своїм проволодіти в теперішніх часах!"

По сім і Мстислав послав до брата свого Льва і до братанича свого, так переказуючи: "От, брат мій дав мені Володимир, всю землю свою і городі; коли маєш чогось шукати після життя брата мого і свого, то

от мвеш царів — от тобі цар, а от говори до мене що схочеш [заявляй претензії]". Лев же не відказав на те нічого.

По тім Телебуга пішов в Ляхи, і Алгуй з ним, а Володимира за-вернули назад, бо жаль було й дивитись на нього, бачучи його хоробу. І приїхав він до Володимира, і раді були всі люди, видячи свого гос-подина, що приїхав здоров [роз.: живий]. І перебувши не багато днів у Володимирі, почав говорити княгині своїй і боярам: "Хотів би я ви-їхати до Любомля, бо докучила мені ся погань [татари]. Я чоловік хорий, не можу з ними пересправляти, а проїняли вже мене до печі-нок. От на мое місце єпископ Марк". І поїхав до Любомля з княгинею і слугами своїми двірськими. З Любомля поїхав до Берестя і, перебув-ши два дні в Берестю, поїхав до Камінця, і рече княгині своїй і слу-гам: "Як мине погань ся з землі, тоді поїдемо до Любомля".

Що кількох днях приїхали до нього, до Камінця, слуги його, що були в Ляхах на війні з Татарами, Володимир же почав їх питати про Телебугу, чи пішов з Лядської землі. Вони відповіли: "Пішов". "А брат мій Лев, Мстислав і синовець мій чи здорові?" Ті відповіли: "Господи-не, всі добрі і здорові, і бояри і слуги!" Володимир похвалив Бога. Про Мстислава сказали, що пішов з Телебугою на Львів.

Тоді ж сказали: "Брат твій дає город Всеволож боярам, і села роздає". Володимирові дуже прикро стало на брата, і почав говорити: "От лежу в хоробі, а брат мій придав мені ще більшу хоробу: я ще живий, а він роздає городи мої і села мої! аж по моїм житті може роз-давати". І послав Володимир посла свого з жалем до брата свого Мстислава, рік: "Брате, ти мене ні в полку [в битві] не взяв, ні копієм [приступом] не здобув, ні з городів моїх вибив, війною прийшовши на мене, а так зо мною чиниш! Ти мені брат, а другий брат Лев, а синовець у мене ще Юрій, я з вас трьох вибрав тебе одного і дав всю зем-лю свою і городи по моїм житті, а за мого життя тобі не мішатися до нічого! Се я зробив за гордість брата свого і синовця свого — дав тобі всю землю свою!".

Мстислав же рече братові своєму: "Господине, скажи¹, брате! Зем-ля божя і твоя, і городи твої, і я над ними не волен, я в твоїй волі і дай мені, Боже, мати тебе як батька собі і служити тобі всею прав-дою до життя мого! аби тільки ти, господине, здоров був, більша у мене надія на тебе, скажи". І приїхав його посол до Володимира до Камінця, переказуючи Мстиславові слова. І Володимир був задоволений тими словами.

По тім [Володимир] поїхав із Камінця до Раю, і бувши там, почав говорити своїй княгині: "Хочу я послати по брата свого Мстислава, аби з ним договір учинити аа замки і городи, і за тебе, княгиня моя мила Ольго, і за сю дитину, Ізяславу, котру я любив як свою рідну доньку. Бог бо мені не дав, за мої гріхи, своїх родити, але ся мені була як від моєї княгині роджена, бо взяв я її від матері її в пеленах і вигоду-вав".

І послав до брата єпископа свого володимирського Евсигнія, а з ним Борка і Олов'янця тими словами переказуючи до нього: "Брате, при-їдь до мене, хочу з тобою договір учинити про все!" Мстислав же приїхав до нього у Рай з своїми боярами і слугами, і з ними єпископ володимирський, і Борка і Олов'янець. Мстислав став на подвір'ї, і по-відала йому слуги Володимирові: "Брат тобі приїхав". Той лежав у хоробі своїй, але, почувши приїзд брата, піднісся й сів і послав по бра-та свого. Той ввійшов до нього і поклонивсь йому. Володимир почав питати про Телебугу, що діялося в Ляхах, і куди був його вихід з Ля-

¹ «Рци» — се особливість промов у сій часті: «на те скажи» (коли мова переказується через третю особу).

хів, і той розказав йому по ряду все, як було, і багато інших справ обговорив з ним [Володимир]. Мстислав же [потім] пішов на своє подвір'я.

Володимир же послав до нього єпископа свого з Борком і Олов'янцем, так переказуючи: "Брате мій, на те я тебе — скажи — прикликав: хочу з тобою договір учинити за землю і за городи, і за княгиню свою, і за свою дитину — хочу грамоти писати". Мстислав же сказав єпископові брата свого: "Господине, скажи, брате мій! чи я хотів шукати твоєї землі по твоїм життю? сього ані на серці у мене не було. Але ти рік мені еси, як були сьмо в Ляхах з Телебугою і Алгуєм, і брат мій Лев, і синовець Юрій також. Прислав еси ти, господине мій, брате мій, до мене переказуючи таке: "Мстиславе, даю тобі всю землю свою і городи свої по своїм життю". [Потім] Мстислав рече єпископові брата свого: "Господине — скажи — брате! Як люблю Богові і тобі! Коли хочеш писати грамоти, як божа воля і твоя!"

Єпископ прийшов від Мстислава, оповідаючи братові слова. Володимир же велів писареві своему Ходорцеві¹ писати грамоти:

"Во имя Отца и Сына и святого Духа. Молитвами Святыя Богородицы и приснодѣвы Маріѣ и святыхъ ангель. Се азъ князь Володимѣрь, сынъ Василковъ, внукъ Романовъ, даю землю свою всю и городы по своему животоу брату своему Мъстиславу, и столный свой городъ Володимѣрь. Другую же грамоту написахъ брату своему такую же. Хочу и еше и княгинѣ своей писати грамоту такую же".

"Во имя Отца и Сына и святого Духа. Молитвами святыя Богородица приснодѣва Марія, святыхъ ангель. Се азъ князь Володимѣрь, сынъ Василковъ, внукъ Романовъ, пишу грамоту: даль есмь княгинѣ своей, по своему животоу, городъ свой Кобрънъ, и с людми, и з данью, како при мнѣ даяли, тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моеѣ. Аже даль есмь ей село свое Городель [вар.: Городло] и с мытомъ, а людье како на мя страдали [вар.: тягли], тако и на княгиню мою по моему животоу; аже будетъ князю городъ рубити, и ни к городу, а побороумъ и тотарщиною ко князю. А Садовое и Сомино же даль есмь княгинѣ своей, и монастырь свой Апостола, иже создахъ своею силою. А село есмь купилъ Березовичъ у Юрьевича у Давыдовича в Ходорка², а даль есмь на немъ [за нього] 50 гривень кунъ, 5 локоть скорлата [червоного сукна] да бронъ дощатые, а тое село даль есмь ко Апостоломъ же. А княгини моя по моему животоу аже восхочетъ ити, а како ей люблю: мнѣ не воставши смотритъ, что хто иметь чинити по моему животоу".

По сім післав Володимир до брата, так переказуючи: "Брате мій Мстиславе, цілуй нині хреста на тім, що не відбирати тобі по моїм животі нічого від моєї княгині, що я їй дав, ані від сеї дитини, від Ізяслави, ані віддати її неволю за нікого, але віддати, за кого буде моїй княгині любо". Мстислав же рече: "Господине — скажи — брате, не дай мені, Боже, того, аби я щось відбрав по твоїм житті у твоєї княгині і у сеї дитини, але дай мені, Боже, мати свою ятрів як достойну матір собі й шанувати її! А про сю дитину, що так говориш, то аби Бог її привів до того, то дай Боже мені її видати як свою рідну доньку". І на тім цілував хрест.

Се було Федорової неділі [7—14 лютого]. Зробивши договір з братом, [Мстислав] поїхав у Володимир. І, приїхавши у Володимир, їхав до єпископії, до св. Богородиці, і скликав володимирських бояр брата свого, і містичів [горожан] — Русь і Німців, і велів перед усіма читати братову грамоту, про віддання землі і всіх городів, і столного

¹ Іпат.: Федорцю; Хл. і Пог.: Ходорцю.

² Іпат.: Фодорка; Хл. і П.: Ходорка.

города Володимира. І слухали всі від мала до велика. Єпископ же володимирський Евсігній благословив Мстислава хрестом воздвизальним на княження володимирське. Хотів уже й княжити в Володимирі, але брат йому не дозволив, так рік: "Тільки по моїм житті може княжити".

Перебувши кілька днів в Володимирі, Мстислав поїхав у свої городи: в Лучеськ, Дубен, і в інші городи, котрих я не писав. Володимир же приїхав з Раю до Любомля, і тут лежав усю зиму в хоробі своїй, розсилаючи слуг своїх на лови. Бо й сам був ловець добрий, хоробрий: на вепра або медведя ніколи не ждав своїх слуг, аби йому помогли, сам скоро бив усякого звіра, і тим прославивсь по всій землі, бо дав йому Бог «вазнь» не тільки на самих ловах, але й у всім, за його добро і правду. Але ми вернемось до справи.

Коли настало літо і почув князь Кондрат Сомовитович [Конрад мазовецький], Володимирів брат, що він віддав всю землю свою і городи Мстиславі, прислав до Володимира посла свого, переказуючи так: "Господине, брате мій, був ти мені замість батька: як ти мене держав під своєю рукою і своєю ласкою, я тобою, господине, княжив і городи свої держав, і від братії своєї відборонивсь і грізний був. А тепер, господине, прочув я, що ти дав всю землю свою і городи свої братові своєму Мстиславі, і ти надіюсь на Бога і на тебе: аби ти, господине мій, послав свого посла з моїм послом до брата свого Мстислава, щоб мене, господине, брат твій з твоєю мнлістю прийняв під свою руку і стояв би за мене в моїй обіді, як ти, господине мій, стояв за мною в моїй обіді".

Володимир же послав до брата свого Мстислава, так переказуючи: "Брате мій, сам відаєш, як я мав брата свого Кондрата: і честив і дарив, а в обіді його стояв за ним як за собою. Аби ти, задля мене, прийняв його також з любов'ю під свою руку і стояв за ним, коли б трапилось йому лихо". Мстислав же обіцяв Володимирові, так кажучи: "Брате мій, задля тебе радо приймаю з любов'ю під свою руку, а в обіді його, дай мені, Боже, голову за нього положити".

І по сім прислав Мстислав до Володимира, переказуючи йому: "Хотів би я видітись з Кондратом, подаю то Богові і тобі: як мені звелиш?" Володимир рече: "Повидайся з ним". Мстислав послав свого посла до Кондрата, переказуючи: "Хочу видітись з тобою, приїдь до мене". І приїхав Мстиславів посол, оповідаючи Володимирові Мстиславі слова, і він утішився тим.

По сім поїхав Кондрат до Мстислава і приїхав до Берестя, а потім приїхав до Любомля. Повідали Володимирові його слуги, рекучи: "Брат твій, господине, приїхав Кондрат". Він велів прийти до себе. Кондрат же прийшов до Володимира, що лежав в хоробі своїй тяжко страждаючи, і ввійшовши, поклонився, й плакався дуже, бачучи його хоробу і занепад його тіла красного. Обговоривши з братом багато справ, про котрі ми раніше писали, пішов на "подворье" [мешкання]. Володимир же прислав йому свого коня, доброго.

Пообідавши, поїхав до Володимира, а з Володимира поїхав до Луцька. Як приїхав до Луцька, Мстислава не було там, а коло міста, на місці ніким званім Гай. Се місце гарне на вигляд, забудоване різними «хоромами», і церква була в нім предивна, красою сля, тому подобалося князеві там пробувати. І поїхав Кондрат із Луцька до Гаю, Мстислав же стрів його з своїми боярами і слугами і прийняв його з честю і любов'ю під свою руку, по братньому слову Володимировому. Так рік: "Як тебе мій брат тримав, і честив і дарив, дай Боже й мені так тебе тримати, і честити і дарити, і стояти за тебе в твоїй обіді". І по сім почали веселитись. Мстислав же обдарував Кондрата гарними кіньми, в сідлах дивних, і дорогими одежамя, й інших дарів дав йому багато і так відправив його з честю".

Наступає оповідання про те, як слідом Люблинці закликали Конрада виступити претендентом на краківський стіл по смерті Лешка, і Конрад просив Володимира послати з ним боярина свого Дуная для більшої поваги — «ать ми честно».

«І в кілька день по сім прислав свого посла Юрій Львович до свого стрія князя Володимира, переказуючи йому: "Господине стрію мій! Бог відає й ти, як я тобі служив з усею правдою, мав собі як батька. Аби ти пожалував моєї служби. Бо нині, господине, прислав до мене батько, відбирає від мене городи, що мені був дав: Белз і Червень і Холм, а каже мені бути в Дорогочині та в Мельнику. А я б'ю чолом Богові і тобі, стрієві своєму, дай мені, господине, Берестя! То мені б було "сполу"».

Володимир же рече послові: "Синовче, скажи, не дам! Відаеш сам, що у мене нема двох мов, ані не був брехуном, і Бог відає і все піднебесне: не можу порушити договору, що зробив з братом своїм Мстиславом: дав йому всю землю свою і городи, і грамоти пописав". З тими словами відправив посла свого синовця.

По сім же послав свого слугу, доброго, вірного, іменем Ратьшу, до брата свого Мстислава, так переказуючи: "Скажи братові моему: "Прислав, скажи, до мене синовець мій Юрій, просить у мене Берестя, а я йому не дав ні города, ні села, і ти, скажи, не давай нічого". І взявши в руку соломки до постелі своєї, рече: "Хоч би я тобі, скажи, брате мій, отсей віхоть соломки дав, і того не давай по моїм житті нікому". Ратьша знайшов Мстислава в Стожку і сказав йому братові слова. Мстислав же вдарив чолом проти слів брата свого, рік: "Ти мені брат і ти ж мені отець мій, Данило король, коли прийняв мене під свої руки. А що мені звелиш, я тебе, господине, радо послухаю". Ратьшу ж, обдарувавши, відправив, і той, приїхавши, все по ряду сказав Володимирові.

Потім прислав до Володимира Лев єпископа свого перемишльського іменем Мемнона. Слуги ж йому повідали: «Владика, господине, приїхав». Він же рече: "Котрий владика?" Вони ж повідали: "Перемишльський; їздить від брата твого Льва" Володимир же розумів давніше і попередне [«древня і задняя»], по що він приїхав, і послав по нього. Той же ввійшов до нього і поклонився йому до землі, рекучи: "Брат тобі кланяється!" І велів йому сісти, і той почав правити посольство: "Брат твій, господине, мовить: "стрий твій, а мій отець, Данило король лежить в Холмі у святій Богородиці, і сини його, мої і твої брати Роман і Шварно — всіх кості там же лежать; а нині, брате, чуємо про твою неміч велику, може б, ти, брате мій, згасив свічі над гробом стрія свого і братії своєї — дав би свій город Берестя: то б твоя свіча була"».

Але Володимир розумів притчі і темні слова і багато говорив з єпископом від книг, бо був велик книжник і філософ, якого не було у всій землі і по нім не буде. І рече єпископові: "Врате — скажи Льве княже! Чи вважаєш мене без ума, аби не розумів я сеї хитрості? Чи мало тобі — скажи — своєї землі, що хочеш Берестя, а сам держиш три князівства: Галицьке, Перемишльське, Белзьке, і ще тобі не досить? А се знов — скажи — мій отець, а твій стрій лежить в єпископії у святої Богородиці в Володимирі, а чи багато ти над ним свіч поставив? чи дав котрийсь город, аби то свіча була? То просив — скажи — живим, а знов мертвим просиш? Не дам, не реку города, а й села не візьмеш у мене! Розумію я твою хитрість, не дам».

І Володимир, обдарувавши владика, тому що не бував ще у нього ніколи, відправив його.

В своїй болісті лежав князь Володимир¹ повних чотири роки, скажем тепер про його болість: Почали йому гнити спідні уста, першого року трохи, на другий і третій рік більше почало гнити. Ще коля не був дуже хорий, але ходив і їздив на коні, роздав уже убогим все своє майно: золото і срібло і каміння дороге, і пояси золоті батька свого і свої срібні, що поробив після батька свого, всі роздав. Полумиски ["блюда"] великі срібні, і кубки золоті і срібні сам перед своїми очима побив і позливав у гривні. І намиста великі золоті баби своєї і матері своєї — все позливав і розіслав милостиню по сій землі. І стада роздавав убогим людям, у кого коней нема, і тим, у котрих погнули під час походу Телебуги. І хто розкаже всі твої многі і нещадні милостині і дивні щедроти, що творив еси сиротам і болящим, вдовицям і убогим людям?

[Наступає похвальне слово милостині, переплетене текстами і парафразами з св. Письма і «Памяти» т. зв. Якова й Іларіона, по чім автор повертає до теми — "на подлежащее возвратимся").

При кінці четвертого року, з початком зими почав дуже знемагати, і опало йому все м'ясо з бороди, і зуби спідні всі вигнили, і щока бородна перегаїла. Був з нього другий Йов! І ввійшов до церкви святого і великого мученика Христова Георгія, щоб узяти причастя у отця свого духовного. Ввійшов у малий олтар, де ереї здимали ризя свої — тут мав звичай все ставати, і сів на стільці, бо не міг стояти від немочі, і, знявши руки до неба, молився з слізьми. [Слідує молитва, котрою висловлюється покора волі божій]. Пришедши ж з церкви ліг і вже не виходив, але все більше знемагав. Опало йому все м'ясо з бороди, і кість бородна перегаїла, так що видко було гортань. І не їв по сім нічого цілий тиждень, тільки саму воду, і то потрохи. І було в четвер вночі — почав знемагати, і як було коло півнів ["в куры"], пізнав, що в нім дух знемагає на вихід душі. Подивився на небо і віддав хвалу Богові, так говорячи: "Безсмертний Боже, хвалю тебе за все! Ти цар один всьому" [дальше опускаю]. І, скінчивши молитву, зняв руки до неба і віддав душу свою в руці Божі, і приложився до отців своїх і дідів, віддавши спільний довг, від котрого не можна утекти нікому рожденому². Світав п'яток, і так преставивсь благовірний, христоролюбивий, великий князь Володимир, син Васильків, внук Романів, княживши по отці 20 літ. Преставлення його було в городі Любомлі, в літо 6797³, місяця декабря в 10 день, на св. отця Мни.

Княгиня його з слугами двірськими обмивши і обвинувши оксамитом з круживом, як годиться царям, положили його на сані і повезли до Володимира. Горожане [любомльські] від мала до велика, мужі, жони і діти, з плачем великим проводили свого господина. Прівізи до Володимира, до єпископії св. Богородиці, поставили його на санях в церкві, бо було пізно. Того ж вечора по всьому городу довідалися про смерть княжу. Другого дня, по тім як відспівано утренью, прийшла княгиня його, і сестра його Ольга, і княгиня Олена — черниці, прийшли в великим плачем, і весь город зійшовся, бояри всі, старі й молоді, плакали над ним. Єпископ володимирський Євсігній, і всі ігумени, і Агапіт печерський ігумен, і поли з усього городу, відспівавши над ним звичайні пісні, проводили його богохвальними співами і кадилами добровонними і положили його тіло в батьковім гробі.

І плакались по нім Володимирці, поминаючи його "добросердя" до себе, а ще більше плакались по нім слуги, обливаючи слізьми лице своє. І віддавши йому останню службу, спрятавши тіло його, вложили до

¹ Пізніша приписка: «Василькович великий».

² Пор. вше Київський літопис, с. 66.

³ Помилка, треба 6796 = 1288, див. «Хронологія», с. 57.

гробу, місяця грудня в 11 день, на пам'ять св. Данила Столпника, в суботу. Княгиня ж його плакала безнастанно, стоячи коло гробу і сльози з себе ллючи як воду і так плачучи і промовляючи: "Царю мій благий, кроткий, смиренний, праведний, правильно дано було тобі ім'я при хрещенні — Іоанн, всім добродійством ти йому подібний: багато досади прийняв від своїх родичів, а ніхто не бачив, щоб ти, господине, комусь за їх зло злом віддавав, яле все на Бога складав!"¹ Найбільше ж плакались по нім ліпші мужі володимирські². Також плакалось над ним все множество Володимирців, мужі, жони і діти. Німці і Сурожці і Новгородці. І Жида плакали як по здобуттю Єрусалиму, як їх вели в полон вавилонський. Також нищі й убогі, чорноризці й черниці — був бо милостив до всіх нищих.

Сей же благовірний князь Володимир зростом був високий, в плечах великий, лицем красний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, руки мав гарні й ноги. Мова ж у нього була груба, і спідні уста дебели. І говорив від книг ясно, бо був філософ великий. І ловець хитрий, хоробрий. Кроткий, смиренний, незлобний, правдивий, не хапчивий ["не мздоимѣць"], не брехливий. Злодійство ненавидів. Пиття не пив, відколи вирів. Мав до всіх любов, особливо до братії своєї. В хрестнім цілуванні стояв з усею правдою³.

Сього ж благовірного князя Володимира, в святім хрещенні названого Іоанна, сина Василькового, по тім як вложено до гробу, тіло його не замазане лежало в гробі від 11 дня декабря до 6 дня місяця апріля. Княгиня його не могла заспокоїтись, і прийшовши з єпископом Євсігієм і з усім крилосом, відкривши гріб, побачили тіло його ціле і біле, і благоухання од гробу було і запах, подібний до ароматів многоценних. І так, побачивши се чудо, прославили Бога і замазали гріб місяця апріля в 6 день, в середу страстного тижня.

Князь же Володимир за княження свого, після батька свого, багато городів поставив [«зрубив»]. Поставив Берестя, і за Берестям поставив город на пустім місці, званім Лосня [Льстня], і дав йому ім'я Каменець, бо була там земля кам'яна⁴. Збудував у нім вежу [столп] кам'яну, високу на 17 сажнів, варту подиву всіх, хто її бачив. І церкву поставив Благовіщення св. Богородиці, і прикрасив її іконами золотими, і сосуди служебні покував срібні, й євангеліє апракос, сріблом окované, апостол апракос, і паремії, і соборник батька свого там же положив, і хрест воздизальний.

Також у Більську церкву наділив іконами і книгами. У Володимирі всього св. Дмитра помалював, сосуди служебні срібні скував, ікону Пречистої Богородиці скував сріблом з дорогим камінням, і завісами, золотом шитими, а другими оксамитними з дробницею, і всякими узорочіями прикрасив.

В єпископії, у св. Богородиці [в Володимирі], образ Спаса великого окував сріблом і дав святій Богородиці, і апостол списав апракос і дав св. Богородиці, і сосуди служебні чистого [жъженого] золота з дорогим камінням теж дав Богородиці, і образ Спаса, окувавши золотом з дорогим камінням, поставив у св. Богородиці на пам'ять про себе.

¹ Сей плач Володимирової княгині буквально повторює плач, вложений в Київському літописі в уста жінки Романа Ростиславича, с. 418.

² Сей плач володимирців наведений в т. 1, с. 117, він повторяє плач, вложений в уста новгородців по Мстиславі Ростиславичу, див. вище.

³ Дальшу характеристику пропускаю — вона в значній мірі парадразує княжі характеристики Київського літопису (напр., того ж Романа Ростиславича, с. 418, й інших). Потім наступає приложенний до Володимира Васильковича Іларіонів поклік до Володимира Великого.

⁴ Пор. вище, с. 191.

Свому монастиреві св. Апостолів дав євангеліє апракос, і апостол, сям списавши, і соборник великий отця свого тут же положив, і хрест воздвизальний і молитовник дав. До єпископії перемишльської дав євангеліє апракос оковане сріблом з жемчугом — сам його списав. До Чернігова до єпископії послав євангеліє апракос, писане золотом, оковане срібром з жемчугом, а по середині Спас на фініпті [емалі]. Луцькій єпископії дав великий хрест срібний позолотистий, з чесним деревом.

Побудував церков багато, а в Любомлі поставив кам'яну церкву святого і великого мученика Георгія, прикрасив її іконами кованими, і сосуди служебні срібні скував [для неї], платки оксамитні, шиті золотом з жемчугом: херувими і серафими, індітію [покрив престольний] всю шиту золотом, а другу паволоки більчатої, і до малих олтарів обидві індітії теж більчатої паволоки. Євангеліє списав апракос, все покував золотом, з камінням дорогим і жемчугом, і деісус¹ на нім з золота кований; великі цяти [бляхи] з фініптом — чудесного виду. Друге євангеліє, теж апракос, обволочене оловиром [оксамитом], і на нім цяту положив з фініптом, а на ній святі мученики Борис і Гліб. Апостол апракос; прологи списав, дванадцять місяців — виложені життя святих отець і діяння святих мучеників, як вінчались своєю кров'ю за Христа; і міней 12 списав, і тріоді, окотоіх [ахтаї], ермолой. Списав також служебник святому Георгієві, і молитви вечірні і ранішні списав, окремо від молитовника. А молитовник купив у протопопиної, дав за нього 8 кун, і віддав св. Георгієві. Дві кадильниці — одну срібну, другу мідяну, і хрест воздвизальний дав. св. Георгієві. Ікону намістну [до іконостасу] намалював на золоті, і гривну золоту положив на неї, з жемчугом. Також св. Богородицю намістну намалював на золоті, і положив на неї намисто золоте з дорогим камінням. І двері вилив мідяні. Почав був малювати [церкву], і змалював всі три олтарі, і шия вся [в бані] була помальована, іле не скінчена, бо зайшла хвороба. Дзвони вилив, дивні на слух — таких не було в цілій землі.

В Берестю побудував вежу камінну, так високу як камінецька. Церкву поставив св. Петра і євангеліє дав апракос, оковане срібром, і сосуди служебні срібні скував, і кадильницю срібну, і хрест воздвизальний положив там. І інших добродійств багато вчинив за свого життя, які славляться по всіх землях.

І тут положимо кінець Володимировому княженню.

Як бачимо, манера автора зовсім відмінна від повісті про галицький мятеж. Він пише простіше, не гониться за мальовничістю й ефектовністю оповідання, не любить сентенцій і «притч», виявляє зате більше читання і готовності черпати з світської літератури, згромадженої, мабуть, іще Васильком [його «великі соборники» бачили ми вище, між Володимировими дарунками церквам], а примноженої його сином, книголюбцем і пристрастним аматором списування книг. Як сам він з замилюванням віддавав свій вільний час копіюванню богослужебних книг, так і двір його, очевидно, був повний таких «філософів» і любителів книжного списання². І я думаю, що можу з значною прав-

¹ Образ Христа з Богородицею й Іваном Предтечею.

² З-поміж записів на книгах, списаних в окруженні сього князя, які заховались до наших часів, особливо інтересна, як певний культурний документ, отся запись збірника поучень Єфрема Сіріна:

Доподібністю вказати серед них і навіть назвати по імені нашого автора. Се отой «писець Ходорець» (вар.: Федорець), що списує передсмертні розпорядження свого князя. В одній з сих грамот він названий Ходорком Юрієвичем, Давидовим внуком, у котрого князь купив село Березовичі для свого монастиря св. Апостолів, і zarazом, можливо, зробив для нього рід світської бенефіції під патронатом того ж монастиря (подібні феодальні практики могли існувати у нас, особливо в Західній Україні). В сій повісті взагалі небагато називається імен, і се, що автор уважав потрібним згадати сю маленьку деталь — назвати писаря, який списував грамоти, і навів їх в цілості, я думаю, відкриває перед нами автора повісті. Тим пояснюється і той інтерес, який він виявляє до церковних книг, наданих Володимиром, та перечисляє з таким очевидним замишуванням: він сам був спеціалістом у сім ділі, списував книги і розумівся на них. Може, помагав князеві і в списуванні тих книг, які він, мовляв, сам списав. Як прибічний, «покойовий» писар його він був при нім невідлучно під час його недуги, і тому так описує його життя з дня на день, з години на годину. Був присутнім при його останніх авдієнціях, котрі описує з такими дрібними подробицями. Мав, одним словом, змогу дати такий багатий, детальний, живий образ старого княжого життя, якого більше не маємо в нашій літературі, і небагато взагалі знайдемо в світовім письменстві.

Світогляд його більш релігійний, менш світський, ніж автора Галицького літопису, хоча, можливо, він і не був

«Слава тобі, Господи, і в сей час!

В літо семої тисячі написались сі книги за царства благовірного царя Володимира, сина Василькового, внука Романового, для боголюбивого тивуна його Петра. Кому доведеться сі книги прочитати, то наперед пом'яни «строїтеля» їх!

Написалися ж сі книги на спасення його душі, і дітей його Лаврентія і Варвари. І я грішний худий Ієв, одчинивши погані свої уста, похвалю ізбранника Божого, що писав отсі книги на пробачення собі. Дай йому, Господи Боже, здоров'я, і щоб тілові його стати по правій стороні разом з супружницею своєю й дітьми і суд милостивий прийняти від тебе з святыми твоїми.

Семої тисячі в останнім роді був муж в тих літах, котрому в святім хрещенню дано було ім'я Петра. Він був тивун у князя Володимира, і був у нього син Лаврентій, котрого він дав учити святым книгам, поучуючи на всі часи апостольськими заповідями. Сам же з великим старанням «строїв» сі книги, всі дні милуючи «мастера»... То хто не пом'яне «строїтеля» сих книг, на ім'я Петра, тому нехай буде анахтема... А написав йому сі книги худий і негідний, многогрішний і над силу беззаконний «худол» [мабуць, «худог», мистець] Ієв... Многа літа князеві Володимирові і княгині «Волзі» і строїтелеві книг сих!

(«Свѣдѣнія и замѣтки» Срезневского, VI).

духовною особою (міг, одначе, бути й духовним, священником, наприклад). Він не любується в військовім ділі, в особистих відручних боях героїв, як той. В князі Володимирі він хвалить його прикмети як хороброго, відважного ловця, ніколи не описує його воєнних подвигів і з особливим замишуванням спиняється на таких добродійствах, які зовсім не притягали уваги галицького літописця, як книголюбство, покора, милосердя до бідних. Він нагадує тим всім дуже близько авторів київських некрологів, за котрими йде і в характеристичні свого героя і в своїй літературній манері, позичаючи від них буквально цілі періоди і фрази.

В кожному разі він умів дуже живо і сильно змалювати постать свого героя, не вважаючи на не дуже гладке і систематичне оповідання, в котрім єсть і повторення, і додатки, не дуже приладжені до первісного тексту. І се, що він умів у свого патрона відчутти щиро і глибоко якраз благородніші, гуманніші, культурніші прикмети і видвинути їх на перший план, дуже симпатично характеризує нам і сього останнього нашого, нам звісного літописця княжої доби.

Глибокою меланхолією й реzigнацією віє від сеї історії нещасливого князя — фізично сильного чоловіка, знищеного в розцвіті віку неулічимою хоробою: сього філософа «з грубою мовою», безпотомного князя, який не має кому передати свого князівства, городів і фундацій (свого наслідника Мстислава він вибрав, бо не мав кого іншого взяти, але здається, не відчував до нього ні особливих симпатій, ні духового споріднення).

Читаючи, якось забуваєш, що княжо-боярська Русь і потім ще жила кілька поколінь, почасти вигасаючи, почасти перетворюючися в нові форми життя. Здається, наче се вона відмирає з сим володимирським князем і з ним роздає по церквах «на пам'ять по собі» свою мистецьку і письменську спадщину. Похвали Іларіона, які лунали фанфарами слави сеї княжої Русі за Ярославових часів, парафразовані нашим Ходорцем і приложені до сього заживо засудженого князя звучать як «останне цілування» на похоронах не тільки його, а усеї сеї княжої Русі, що завмирає під натиском татарщини, з-за котрої встає інша примара — окупація польська. І єсть певна моральна потіха — прощатися з сим життям, що відходить від нас у безвість, в таких благородних, гуманних, людських формах, як сеї Василькович і його двірський літописець, повірник і панегірист Ходорець!

Повісті про татарщину. Окрім розглянених галицько-волинських повістей, маємо ще кілька таких, що або безпосередньо походять з українських земель, або в кожному разі можуть послужити до уявлення собі літературної творчості

сього часу, хоча з'явилися, може, або й правдоподібно навіть,— поза Україною. Коротко переглянемо тут кілька таких творів.

Побоїще Батиеве. В складі Галицького літопису, крім повісті про «Калецьке побоїще», обговорене раніше, маємо також повість про «Батиеву рать», або «Батиеве побоїще», як вона надписана в Іпатському рукописі¹.

В сій формі, як ми тут її маємо, вона складається з двох оповідань — про погром Ростово-суздальських земель і погром київський. Вони розділені оповіданням літописця про тодішні галицькі події, яке помітно відрізняється від них своїм стилем. Поза тим се, що оповідання про Батиеві погроми не належать до літопису, потверджує також і той факт, що ці оповідання стрічаються в північних компіляціях, які не знали Галицького літопису. Деякі з них мають тільки суздальську повість, про Київ лише коротку згадку; в деяких поруч повісті суздальської читається, попереду, повість про погром Рязанської землі. В деяких короткі звістки про погром Переяславщини і Чернігівщини, котрі читаються в Галицькому літописі, оповідаються трохи ширше. Очевидно ми маємо перед собою рухомий комплекс оповідань про різні землі, які переказуються то в ширшій, то в коротшій формі. Він, безсумнівно, варт ближчого розбору. Його українську частину можна представити приблизно так, зводячи до купи варіанти Галицького літопису і Воскресенської збірки:

«Почав Батий [після погрому Суздальщини] посилати на городи руські. Взяв город Переяслав «копієм», весь побив і церкву св. Михаїла знищив, сосуди церковні нечисленні, золоті з дорогим камінням, забрав, а єпископа преподобного Семена вбито. Послав під той час і на Чернігів: обступили город великою силою. Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплеменних, прийшов на них з усіма воями. Билися кріпко, і лютий бій був під Черніговом: ставили на нього тарани і метали на нього каміння на півтора перестріли, а камінь такий, що чотирьом сильним мужам піднести його. В битві побіджено Мстислава, і багато воїв його побито, город взято й запалено, а єпископа лишили живого й вели до Глухова.

На Київ прислав Батий на розгляди Менгухана. Прийшовши, став на тій стороні Дніпра коло Городка Пісочного. Бачивши город, дивувався його красі й великості. До князя Михайла і до горожан прислав послів своїх, щоб їх звабити, але вони його не послухали, а послів побили. Михайло з сином своїм утік від Татар на Угри, а в Києві сів Ростислав, син Мстислава смоленського. Але Данило наїхав на нього і захопив, а в Києві лишив Дмитра — віддав Київ в руки Дмитра, боронити його проти іноплеменних язиків, безбожних Татарів.

І прийшов того ж року на Київ Батий, з великою силою, з многим множеством сили своєї, і обступив город. Обгородила [«остолпи»] його

¹ В рукопису Хлебніковському й ін. сього заголовку нема ні на одній, ні на другій повісті.

сила татарська, і був город в тяжкій облозі. Не чути було голосу від рику возів [телъгъ] його, від великого реву верблюдів його та іржання кінських стад його, і повна була Руська [Київська] земля ворогів. Взяли у них Татарина, Товрула на ім'я, і він оповів всі сили безбожного Батия. Були тут брати його, сильні воеводи: Урдюй, Байдар, Бірюй, Кайдан, Бечюк, Менгю і Куюк, що вернувся, довідавшись про смерть ханову, і став ханом, а не був з його роду, а перший воевода; також Себедяй-богатур [вар.: богатир] і Бурундай-богатир, що взяв Болгарську землю і Суздальську; й інших воевод без числа, котрих ми не списували тут.

Пороки поставив Батий на город коло Лядських воріт, бо тут прийшли дебрі. Пороки били безнастанно вдень і ніч, вибили стіни, і вийшли горожане до пробоїв в стінах, і тут можна було бачити, як ломалися списи і розбивалися щити — стріли затьмили світ побідженим. Дмитра ранено, і Татари вийшли на стіни і спочивали день. Горожане ж за ніч поставили другий город наоколо святої Богородиці. Рано наступили на них [Татари] і була між ними січа [битва] велика, а що люди з своїм добром позбігались до церкви, на склепіння церковні, від тягару повалилися з ними стіни церковні, і так безбожні здобули город. Але Дмитра раненого вивели і не вбили, задля його мужства.

По здобутті Києва, почувши про Данила, що він на Уграх, Батий пішов на Володимир. Прийшов до Города Колодяжна і поставив 12 пороків і не міг розбити стін. Почав переконувати людей, і вони, послушавши нещирої його ради, піддалися і були побиті. Рано прийшли на Камінець і Ізяславль і взяв їх. А від Кременця і Данилова відійшов, побачивши, що їх не може здобути. Прийшов під Володимир і взяв його «копієм» і вибив, не милуючи, також і город Галич й інших городів багато, без ліку. [Нарешті] Дмитро, київський тисяцький Даниль, сказав Батиеві: "Не гайся довго в сій землі, час уже тобі йти на Угри, бо як загаєшся, земля то сильна: зберуться проти тебе і не пустять тебе до своєї землі". Се тому сказав, бо бачив, що Руська земля гине від нечестивого. Батий послушав Дмитрової ради й пішов в Угри. Король Бела і Коломан стріли його на ріці Солоній. Билися битвою, і Угри побігли. Татари гонили їх до ріки Дуная, і стояли після побіди три роки».

Повість, як бачимо, дуже замітна. Цілком свобідна від церковної закраски і, не вважаючи на високий трагізм подій, здержується від усякої шаблонної побожної фразеології. Стиль її, як і повісті про битву на Калці, вповні стиль київських дружинних повістей XII в., тому дослідники й уважають її фрагментом київського літописання XIII в. Декотрі фрази такі повторюють старі взірці, напр. сей «ломъ копѣйный» нагадує повість про війну Ростиславовичів з Андрієм Суздальським, а ті великі камені, кидані на Чернігів (в вар. Воскресенського літ.), проходять в оповіданні Галицького літопису про кампанію 1235 р.¹, очевидно, се також «загальне місце» воєнної повісті. Подекуди, не вважаючи на всі перерібки, слідний ритм, що теж, можливо, йде з якогось використаного старшого джерела:

«На бѣ слышати отъ гласа скрипанія телъгъ его,
[отъ] множества ревенія вельблюдъ его,
отъ гласа рѣжання стадъ конь его».

¹ Іпат., с. 515.

В дальшій томі побачимо цікаві аналогії в описах київської облоги в билинній традиції.

В певнім ідейнім спорідненні з гадками й стилем сеї повісті стоїть нещодавно, в однім псковськім збірнику XV в. відшуканий фрагмент, затитулований: «Слово о погібели Рускыя земли и о смерти великого князя Ярослава». В сьому рукописі воно служить передмовою до повісті про кн. Олександра т. зв. Невського, сина Ярослава Всеволодича, котрого називає наведений титул, і дослідники, котрі займалися сим фрагментом, готові припускати, що воно було дійсно написане як передмова до повісті про Олександра Ярославича. В такім разі треба б було прийняти, судячи по заголовку його в сім варіанті, що одна частина випала: та, що описувала те пониження і «погибіль, в яку впала Русь під Батиевою руїною, й ті тяжкі обставини, в яких довелось скінчити своє життя кн. Ярославіві. Аж потім автор мав перейти до світлішого моменту — героїчних подвигів його сина Олександра.

Хоча написане було се слово, по всякій правдоподібності, на півночі, в землях суздальсько-володимирських або новгородсько-псковських, проте варто тут його згадати, бо воно служить небезінтересним причинком до розвою старих дружинно-епічних мотивів в сій добі. Не вважаючи його пам'яткою українською, я з сих мотивів вважаю не зайвим навести тут цілий сей фрагмент, як маємо його досі, не дуже перекладаючи, а тільки трохи підновлюючи мову для легшого читання:

«О світло світла і украсно украсена земле Руська! Многими красотами удивлена [на диво украсена] еси: озерами многими удивлена еси, ріками і колодязьми місточестними, горами крутими, холмами високими, дубровами частими, полями дивними [може: дивими, дикими, нерушеними степами], звірями різними, птахами безчисленними, городами великими, селами дивними, виноградами обительними, домами церковними, князьми грізними, боярами честними, вельможами многими. Всього повна еси, земле Руська, правовірна віро християнска! Відси до Угор, до Ляхів, до Чехів, від Чехів до Ятвягів, до Литви, до Німців, від Німців до Корели, від Корели до Усть-юга, там, де були Тоймиці погані, і за «дишущим морем», від моря до Болгарів, від Болгарів до Буртасів, від Буртасів до Черемисів, від Черемисів до Мордві — все то було Богом покорене християнському язику, [всякі] поганські сторони великому князеві Всеволодові [суздальському], отцеві його Юрієві, князеві київському, дідові його Володимирові, котрим то Половці діти свої носили [може — страшили] в колісці. А Литва з болота й на світ не виникала. А Угри твердили кам'яні гори залізними ворітьми, аби їх великий Володимир там не наїхав. А Німці радувались, далеко бувши, за синім морем. Буртаси, Черемиси, Водь і Мордва бортничали на князя великого Володимира. І кир-Мануїл царгородський великі дари послав, побоюючись, аби у нього великий князь Володимир Цар-города не відібрав.

А в сих днях болізьн хрестияном — від великого Ярослава до Володимира, і до нинішнього Ярослава та брата його Юрія, князя володимирського».

Як бачимо, увага автора скуплена головно на півночі та на суздальсько-володимирській династії,— се й робить правдоподібним, що «слово» написано на півночі, або людиною, зв'язаною з суздальсько-володимирською династією. В сфері власті і впливів Ярослава Всеволодича та його дітей, перед смертю його брата Юрія, стояли: Переяслав північний, Новгород і Київ, з смертю Юрія перейшов до нього Володимир суздальський, в котрім-небудь з сих центрів можемо собі уявляти автора «слова». Але воно оперує засобами київського дружинного епосу XII в. Його видавець Х. Лопарьов справедливо вказав на залежність сього слова XIII віку від великого «Слова о полку Ігоревім». Воно явно йде за його образами й улюбленими фразами, хоч повторяє їх або приладжує до своєї теми доволі механічно, грубує, навіть недоладно, нагадуючи різні прогріхи пізніших північних парафраз, як Задонщина й ін., котрих «слово о погібелі» являється очевидним прецедентом¹. Так само можна вказати генетичну зв'язь сього твору з епосом про Мономаха, включеним в похвалу Романові (Галицького літопису), і з відгомоном слави Романові («иже бѣ изострился на поганяя яко левъ, имже Половци дѣти страшаху»).

Слово дає нам інтересну ілюстрацію того, як татарський погром з новою і ще більшою силою, ніж половецький натиск кінця XII в., по контрасту викликав образи минулої сили і блиску, казав відсвіжати їх фарби, збільшати їх розміри, ідеалізувати добрі старі часи, консервувати їх традиції і гіперболізувати їх зміст. На сім ґрунті йшов, між іншим, дальший розвиток легенд про страх, задаваний Руссю столиці світу Царгородові, в сім варіанті представлений оповіданням про страх цісаря Мануїла перед Мономахом (що вмер в дійсності 18 літ скорше перед пануванням Мануїла).

Династичні мотиви суздальсько-володимирські, з одного боку, так само як галицько-волинські — з другого, впливали на се, що сі тенденції звеличання староруської слави вибрали кінець кінцем Мономаха, і його зробили центром сеї рухомої легенди про тріумф Русі над Візантією, перехід від візантійських царів до руських князів регалій, царсько-

¹ Замітка Х. Лопарьова про його публікації слова в 84 випуску «Памятників древней письменности» («Слово о погібелі Руськия земли, вновь найденный памятникъ литературы XIII вѣка», сообщеніе Х. Лопарева, 1892). Новіша праця про слово: Н. Серебрянській, Замѣтки и тексты изъ псковскихъ памятниковъ, Москва, 1910.

го титулу і под., з чого потім вийшло традиційне обґрунтування царської власті Мономахових потомків — московських царів. Цікаво з сим порівняти, що в «Слові о полку Ігоревім» Мономах ще зовсім не виступає в такому маєстаті, навпаки, згадки про його боротьбу з Олегом Гориславичем трактують його скорше з іронією, ніж з пієтизмом¹.

Ще один твір на сю ж тему — руїни, поневолення і пониження старої Русі Батиевою ордою годиться тут обговорити — се *повість про мученичу смерть кн. Михайла Всеволодича* чернігівського і його боярина Федора. При своїм доволі невисокім літературнім інтересі вона все-таки показує нам, як відбивались сі критичні події на агіографії, на тих іконописних формах її, які виробилися в попереднім.

Повість звісна в кількох варіантах. Коротший і, очевидно, старший, опублікований з одного збірника новгородської кафедри — XIV або XV віку, як його кваліфікував видавець, митр. Макарій². Він має тут такий заголовок: «Слово новосвятою мученику: Михаила князя русскаго и Федора воеводи перваго в княжении его, сложено въкратцѣ на похвалу святыма отцемъ Андреемъ».

В дещо розширеній формі повість ввійшла до північних компіляцій, як Воскресенська, Софійська й ін. В середині XV в. вона була перероблена спеціалістом від житійного ізукрашення звісним Пахомієм Сербом і в сій формі ввійшла до московських Міней митр. Макарія. Але і в своїй найстаршій, звісній досі редакції, яку дослідники рахують твором другої половини XIII в., зложенім, «мабуть, скоро після смерті кн. Михайла»³ (убитого в р. 1246), ся повість, або «слово», визначається вже дуже шаблоновим, риторичним стилем, з реальним змістом, зведеним до якнайбільш загальних подробиць мученичих повістей, через те до крайності зубоженим і шаблонуво вистилізованим. Я звернув на се увагу багато літ тому в своїй праці по історії Київщини, з огляду на те, що оборонці Погодінової теорії про повне запустіння українського Подніпров'я після Батиевого погрому посилалися, в числі інших джерел, також на образ сього погрому в отсій повісті про Михайла і Федора. Я вказав, що сей образ сильно нагадує одне місце в посланії ап. Павла до Євреїв, і його вислови скорше треба брати як літературну фразу, ніж реальний образ того, що діялось на очах. Я висловив тоді гадку, що твір, може, скорше на-

¹ Пор. мої замітки до історії сеї легенди в «Записках львівських», т. V, Наук. Хр.

² В V т. його історії церкви, дод. I.

³ Ключевскій. Древнерусскія житія святыхъ какъ историческій источникъ, т. 146.

лежить уважати північним — настільки загально і шаблоново говорить він про тодішню ситуацію¹. Але властиво на північне походження його теж ніщо не вказує, і тепер я думаю, що тут нічого не можна сказати більш понадто, що маємо перед собою твір того ж іконописного стилю, котрий зазначився, напр. в Несторовім «Чтенію» про Бориса — манеру говорити можливо якнайзагальніше, якнайменше спускатися в «низьку реальність». А так міг писати повість і дуже близький до кн. Михайла чоловік, оскільки тримався такого поняття про агіографічний стиль.

Сей «отець Андрій», названий автором, про котрого нічого більше не знаємо, міг бути, напр., духовним отцем або якимсь священиком, що брав участь в подорожі кн. Михайла. В деяких варіантах повісті навіть говориться в першій особі: «слышахом» про останні слова кн. Михайла, в відповідь на намови татарського вельможі Елдеги, що старавсь його нахилити, аби виконав приписаний церемоніал; але в старшій версії нема сеї фрази, і тому правдоподібнішим вважають варіант з третьою особою: «слышаша».

Кінець кінцем літературний інтерес сього твору — в ілюстрації того, як твердо і неподатно держався сей іконографічний житійний шаблон, так що від його старанно виглаженого лица відскокували навіть найбільш гострі враження сучасності.

Повість починається вище згаданою загальною характеристикою:

«В літо 6748 був наступ поганих Татар на землю християнську, гнівом божим за те, що умножились гріхи наші. [Тоді] одні зачинялися в городах; Михайло втік до Угорщини. й інші тікали до далеких країв; інші знов ховалися в печерах і пропастях земних. Отже, ті, що зачинялися по містах, ті з ісповіданням і з слізьми молилися Богові, але таки від поганих немилостиво були побиті; а з інших, що ховалися в горах і в печерах і в пропастях і в лісах², тих трохи зосталось. Іх по якихось часах оселили по городах, порахували «в число», і почали з них Татари брати дань. Почувши се, повернулися князі, що були розбіглися по чужих землях, і всі люди, скільки їх лишилось. І почали Татари їх кликати і змушувати, кажучи: "Не годиться жити на землі хановій та Батиевій, не віддавши їм поклону"».

З дальшого оповідання виходить, що сього «поклону» Татари жадали не стільки з мотивів політичних, скільки щоб «прельщати» християн: приводити їх до того, щоб вони дали проробляти над собою поганські церемонії перед допущенням перед хана — пройти між огнями, поклонитися сонцеві, ідолам і кущеві. Відповідно до того й кн. Михайло,

¹ Очеркь исторіи Кіевской земли, с. 437.

² Ся фраза нагадує посланіє до Євр. 11. 38: «въ пустыняхъ скитающеса и въ горахъ и въ вертепахъ и въ пропастяхъ земныхъ»,

в стилі мученичих історій, вибирається до Орди не тому, що його Татари до того змушували, і се було неминучо потрібне, щоб заховати своє князівство, як виходило б з попереднього, а тому що «Бог послав на нього благодать», і він постановив «обличити прелесть Батия», котрою той «летить крестьяне». І отець духовний, котрому Михайло повідав свій замір, трактує і благословляє сей замір князя як бажання мучеництва і вперед уважає його і боярина Федора (котрого автор виводить без усякого пояснення, крім сказаного в заголовку, що він був «першим воєводою») за «новосвятих мучеників» — в такім напрямі дає їм і інструкції. Одначе з огляду, що для «обличення» Батиевого автор повісті не мав ніякого реального матеріалу, воно в його дальшій оповіданні виходить дуже слабо. Михайло і Федір відмовляються виконати приписані церемонії, тому що «не достоить христьяномъ ходити сквозъ огнь ни поклонятися твари: солнцю и идоломъ, но токмо кланятися створшему вся си». Михайло заявляє, що готов поклонитися Батиеві, тому що Бог йому «поручив царство світу сього», але не поклониться тому, чому він каже кланятись. За сей непослух його вбивають варварським способом, практикованим Татарами: «розтягнули за руки і почали бити руками проти серця, а потім, кинувши на землю ниць, стали бити п'ятами». Але один ренегат не дав довести сеї езекуції до кінця, відрізавши голову князеві. Покінчивши з ним, почали намовляти Федора, обіцяючи йому князівство Михайлове (річ, розуміється, цілком неймовірна в дійсності). Коли він теж не піддавався, його замучили тим же способом. Тіла обох були полишені псам на жир, але ніякий пес їх не торкнув. Над ними явився огненний стовп «на утверждение христьяномъ, а на обличение тѣмъ иже оставиша Бога и поклоняются твари».

Так епізод, безсумнівно, глибоко трагічний, для котрого автор мав багатий матеріал (він знає й ім'я татарського достойника Елдеги, що вів переговори з Михайлом, й ім'я його убийника Домана, і подробиці убийства, і т. под.), був зведений на бліду, шаблонуву мученичу історію, з котрої навіть ніякої особливої моральної науки не можна було витягнути. Бо церква в повній мірі признавала за князями неминучість покори і навіть величала тих князів, які своєю учинністю і зручністю супроти ханів вміли забезпечити своїм князівствам безпечність і спокій.

Як я вище вже зазначив, ся повість, чи її прототип, була використана галицьким літописцем. Він наводить в тій самій стилізації відповідь Михайла Батиеві, як вона читається в слові «отця Андрія». Але дає дещо й таке, чого в

опублікованім тексті слова нема (Доман убийник названий в літописі «Путивльцем» з роду). Се дає думати власне, що літописець користувався з тексту відмінної, старшої редакції, ніж опублікована.

Зовсім інакший характер має інша повість про татарську неволю, з кінця XIII в., включена до різних північних компіляцій — про *курського баскака Ахмата*. Я наведу її, задля її цікавості, в цілості, тримаючись тексту мніха Лаврентія, а першу частину її, котрої в його рукописі бракує, доповню з Воскресенського літопису. Розбита вона тут між двома роками, 1283 і 1284, і, очевидно, в зв'язку з тим підпала деяким стилістичним змінам, з котрими треба рахуватись. Місце подій — східний край українського розселення, Посем'я, колишні волості Ольговичів, героїв «Слова о полку Ігоревім». Зловіщий герой, «дияволів приспінник» — баскак, купець Бесерменин, що бере на одкуп у хана дані і регалії в певній волості і потім вертає собі з лихвою заплачені до ханського скарбу гроші, вибираючи за поміччю ханського війська всякі доходи з людності. Варіант повісті в Никонівському літописі, розширений різними подробицями, доволі цінними, бо зробленими з знанням відносин під татарським пануванням, так пояснює сю практику: «Часом самі князі в своїх князівствах збирали дані й відвозили до Орди, часом же татарські ординські купці для зиску відкупали дані в руських князівствах і на тім заробляли». Для зрозуміння ситуації треба пригадати, що в сім часі ханська власть переживала кризу: в дійсності більше сили і значення мав емір Ногай, ніж той чи інший хан, і ся анархія і конкуренція між ханом Телебугою і Ногаєм, очевидно, відіграла свою роль в сім епізоді: виграв баскак, який тримавсь фактичного пана Орди Ногая, а не Олег, що апелював «Богом і правдою» до хана Телебуги:

«Був один Бесерменин, злохотрий і дуже лихий, іменем Ахмат. Він держав баскачество Курського князівства — відкупав у Татар великі дані і тими даними чинив велику досаду князям і всім людям в Курським князівстві, та ще до того осадив дві "свободи" в отчині Олега князя курського і воргольського¹. Намножилося в тих свободах людей, що поскодилися з усіх сторін і чинили насильство християнам Курської землі — спустошили околиці Воргола і Курська. Князь Олег, "по думі і по слову" [порозумівшись і змовившись] з своїм родичем Святославом, князем липовецьким², пішов на те жалітись в Орду до царя Телебуги.

¹ Воргол — тепер село в Глухівському повіті Чернігівської губ., недалеко устя Клевени до р. Сейму, на півн. захід від Путивля. Див. в III т. «Історії України-Руси», с. 603.

² Місто се в різних варіантах зветься Липеч, Липецьк, Липовець; воно стояло, мабуть, на р. Пслі недалеко верхів'я Сули. Князь Святослав, таким чином, був полудневим сусідом кн. Олега, котрого волость простягалася над р. Сеймом.

Цар же Телебуга дав своїх приставів князеві Ольгові, рік: "Які будуть ваші люде в тих свободах, виведіть тих людей до своєї волості, а свободи розженіть". І так було. Прийшов князь Олег і Святослав з Татарами, веліли своїм людам ті свободи пограбувати, людей покувати, а своїх вивели до своєї отчини.

А Ахмат був в той час в Орді у Ногая царя, і почувши, що його слободи розграблені, надумав вимислити брехню на Олега перед царем Ногаєм. Сказав йому: "Олег князь і Святослав не князі, а розбійники, і тобі, царю, вони вороги! Коли хочеш спробувати, пішли до Олега своїх сокольників. Бо в його князівстві є ловища лебедині — а ну чи буде ловити з твоїми сокольниками і прийде до тебе? Коли так зробишь, то не ворог тобі?" Олег до Ногая поїхати не посмів, хоча й був правий перед Бесерменином. Бо то його родич Святослав липовецький, "не по думі і не по слову з ним", ударив був вночі розбоєм на свободу, і через те назвали Татари Олега і Святослава не князями, а розбійниками. Через те й вийшла сварка між Олегом і Святославом, про котру потім скажемо.

Цареві сокольники, прийшовши, ловили лебедів, покликали Олега до Ногая і пішли собі, а цареві сказали, що вся правда бесерменинова [Ахмата]: "Ахмат сказав правду, Олег розбійник і тобі ворог, тому не їде до тебе". Цар Ногай розгнівався і послав військо на Олега: казав його вхопити, а все князівство його "взяти" [полонити]. 13. генваря прийшли Татари ратею к городу Ворголу. Олег утік до свого царя Телебуги, а Святослав утік в ліси вороніжські. Половина татарського війська погнала за князями, а друга половина заступила всі дороги, і так вибрали все князівство Олегове, так само Святославове. Взяти старших бояр 13, стояли двадцять день, воюючи по всьому князівству, і наповнили ті свободи Ахматові людьми, худобою і всім добром воргольським, рильським і липовецьким.

Гонили Татари по князях — по Олегу і по Святославу, але, не діставши, прийшли до Ахмата й видали йому тих бояр, що вхопили, й інших людей, сказали: "Кого вб'єш, кому життя даси, тобі знати!" Привезено було багато людей, і бояр закованих: на кожнім по два німецькі заліза. І побили тут бояр. Були ж забрані при тім і переходники, паломники, що ходять з землі до землі, просячи милостині. [Ахмат], побивши бояр, велів тих паломників пустити й дати їм одєжу побитих бояр, так сказав: "Ви, гості-паломники, будете ходити по землям, а так кажіть: "Хто зайде в спір з своїм баскаком, так йому буде!" Що взято було людей чорних, з жінками і дітьми, тих усіх забрав геть. А трупи бояр тих велів повішати по деревах, відтинаючи голову і праву руку. Голови боярські пов'язали Бесермени до тороків [коням], а руки поскладали в судно й поставили на санки Чорнісі Русинові, і пішли від Воргола. Прийшовши до села Турова, хотіли розіслати по землях голови і руки боярські, але не було куди послати, бо вся волость вибрана; багато ж від морозу померло обдертих людей і дітей¹. І так покидали голови і руки псам на з'їдження і пішли до Орди. Ахмат лишив двох братів своїх: пильнувати слобід і «кріпити» їх, а сам не смів лишитись в Русі, бо не міг зловити ні одного ні другого князя. Пішов в Татари, тримаючись полку Татарського. І з котрого стану вийдуть, там утнуть чоловіка. Було се діло видіти "стидно" [гідко] і страшно, так що й хліб не їшов в уста від страху.

¹ Сю фразу переставляю, вона попала не на місце, може, при вставленні тої рефлексії, яку читаємо в Лавр.: «Се же зло сотворися великое грѣхъ ради нашихъ. Богъ бо казнить челоуѣка челоуѣкомъ. Тако наведе Богъ сего Бесурменина злого за неправду нашу, мню бо и князи ради [через князів], занеже живяхуть в которах межи собою».

Ті ж два Бесермени, що лишив Ахмат, ішли Томиної неділі з одної свободи до другої, а Русі з ними ольше як 30 чоловіка. Прочувши се, липовецький князь Святослав, здумавши з своєю дружиною, без думи з Олегом, підстерігши їх в дорозі, ударив на них розбоем. Ті два брати Бесермени утекли, а Русі воив 25 і двох Бесерменів. Зробив се Святослав сам один без Олега, і думав, що добре зробив, а то було на більшу шкоду Ольгові й йому самому, як то потім скажемо. Ті два брати Ахматові втекли до Курська, а другого дня, в понеділок, розбіглася вся свобода, одна і друга, і так розійшлися обидві свободи бесерменські.

Незадовго ж прийшов з Орди Олег і вчинив пам'ять побитим боярам. Потім, почувши, що зробив Святослав, послав до Святослава, наказуючи: "По що затратив ти правду, поклав ім'я розбійниче на мене і на себе? Зимою вночі вдарив розбоем на свободу, а тепер на дорозі розбив? Знаеш татарський звичай, та і у нас на Русі се теж лихо, розбій вчинити. Йди в Орду, відповідай". Той відмовився, сказав: "Я сам знаю своє діло, я правий, що так зробив, бо то мої вороги". І рече Олег: "Ти зо мною цілував хрест, щоб нам ходити обом по одній думі. А коли рать була, то ти зо мною до "цесаря" [царя, хана] не побіг, але лишився в Русі, зоставсь у Вороніжських лісах, аби розбивати, а хрестне цілування, щоб нам Богом і правдою боротися з Бесерменином — забув. А тепер затеряв єси правду свою і мою, і не йдеш ні до свого "цесаря", ні до Ногая на суд. То вже як мене з тобою Бог розсудить!"

І так сталося. Олег пішов в Орду і, прийшовши з Орди, з Татарами убив Святослава по цесаревому слову. Потім Святославів брат Олександр убив Олега і його малих синів двох тут же на місці. І була радість дияволові і його приспінникові Ахматові.

Як бачимо, безіменний автор просто, без риторики, стисло і предметово, а при тім виразисто і сильно описав глибоко трагічний і для тодішніх відносин незвичайно характеристичний епізод, що стався на краю тодішнього хрещеного світу, в безпосереднім сусідстві з Татарською ордою. Він дуже яскраво ілюструє безпомічність дрібних князів і дає розуміти ті обставини, які, з одного боку, вели до сконцентрування земель в руках сильніших і зручніших князів, які зміogli підтримувати добрі відносини з миродатними ординськими кругами, з другого — політику «татарських людей», які за краще вважали мати діло безпосередньо з Ордою, ніж бути ще в додатку об'єктом княжих котор і боярського «корму». Автор, безпретензійний книжник, не підіймається до таких політичних виводів, не старається дати якогось патетичного, поетичного образу. Але його скромна фраза, що тим, хто видів сей образ виродження і упадку старої державності «хлѣбъ во уста не идышетъ отъ страха», доволі оправдує себе його безпретензійним оповіданням, і картина братовбивчої котори і руїни, яка розграється через отсього «дияволового приспінника» бесерменського купця, встає перед читачем доволі яскраво. Тим пояснюється увага до сього оповідання у пізніших книжників, які підправляли його різними рисами, а в Никонівській компіляції, як я

вже одмітив, воно виступає в ширшій і небезінтересній своїми ампліфікаціями формі.

В первісній формі списане воно було, очевидно, безпосередньо по подіях, де-небудь в Курським князівстві, або в котрімсь ближчим центрі, напр., Новгороді Сіверським.

Повісті неозначеного часу. Крім обговорених вище повістей, котрих вік і географічна приналежність виступає досить виразно, я вважаю корисним увести до сього огляду деякі писання не так ясні щодо своєї приналежності. Вони можуть походити, в тих записах, в яких тепер їх маємо, і з XIV, і з XV, може, навіть з першої половини XVI в.; вони могли одержати свою нинішню форму не конче на Україні, але таки безсумнівно ілюструють розвій певних типових тем в сих часах, в тих сферах, де далі жила і розвивалась спадщина старої київської словесності, на Україні і поза Україною.

Така, напр., *повість про Дем'яна Куденевича*, переяславського богатиря, що читається в Никонівському літописі, під 1180 роком. Поза сею компіляцією її не стрінено досі. Шахматов думав, що сюди вона попала з «Володимирського Поліхрона», 1420-х рр. Вважаю, в кожному разі, цілком правдоподібним, що редактор Никонівської компіляції зачерпнув її вже з якоїсь готової книжної записі. Характером своїм вона підходить до тих записів билинних тем, XVII—XVIII вв., з котрими познайомимось в дальшій розділі, але більш стилізована на книжно, більш християнізована. В основі лежить, очевидно, старий переяславський епос про місцевого «храбра» Дем'яна «Куденевича», що, мабуть, треба розуміти як «Куднівця»: з села Куднова під Переяславом. Він боронить своє рідне місто від усяких ворогів, на собі виносить війни з ними і, нарешті, платить життям за се. В записі се зв'язане з боротьбою за Переяслав, що в середині XII в. велась між династіями Мстислава і Юрія Мономаховичів: Дем'ян виступає як чоловік Мстислава Ізяславича, Мстиславового внука, що відбивається в Переяславі від Юрієвого сина Гліба. Я мав нагоду вказати, що ся подробиця може розглядатись як доказ пізнішої хронологізації, і взагалі пізнішої записі сеї теми. Бо в дійсності симпатії переяславської громади (або її провідних кругів) були по стороні Юрія, отже, для популярного героя боронити Переяслав від Юрієвої династії в інтересах Мстиславичів — се не дуже вдячна роль. Тому можна думати, що з сею боротьбою зв'язано сю тему пізніше, і з огляду на те, що союзниками Юрієвичів виступають Половці, Дем'янові дано сю ролю оборонця Переяслава від Половців і від Юрієвичів.

Повість в сій записі складається з двох епізодів. Спочатку Дем'ян виступає оборонцем Переяслава від кн. Гліба, потім — від його союзників половців:

«[Гліб] пробув мало що в Новгород-Сіверськїм, бояри ж почали йому говорити, аби йшов до Переяслава на велике княження,— "хочуть тебе люде переяславські!" і він, послухавши їх, пішов до Переяслава. Почувши сторожі переяславські, пригнали до Переяслава. Князь Мстислав Ізяславич лежав ще на ліжку своїм, бо було ще перед світом. Скоро встав і послав зібрати військо, а сам спішно побіг до богатиря Дем'яна Куденевича, і так йому говорив: "Прийшов нині час, чоловіче божий, на поміч божу і святої Богородиці, а на твою мужність та кріпость!" Дем'ян же Куденевич зараз пішов на коня з слугою своїм Тарасом, і тільки п'ять його отроків, дуже молодих, сіли на коні, бо не було вісті, і всі розійшлись — той сюди, а той туди.

Дем'ян Куденевич скоро поскакав з своїм слугою на конях, і стріли Гліба Юрєвича на полі під містом¹. Нападає він на військо його "яро", побиває множество війська його "нешадно". Настранився дуже князь Гліб Юрєвич і скоро побіг назад, а до Дем'яна Куденевича послав з таким словом. "На любов і на мир прийшов я, а не на рать". А Дем'ян Куденевич з слугою своїм Тарасом вернувся до Переяслава і велику честь дістав від "господина" свого, вел. князя Мстислава Ізяславича.

[Потім] прийшло багато Половців, взяли город Дегинь і непомітно підійшли під Переяслав, на вел. князя Мстислава Ізяславича. Прийшли під Переяслав на ранній зорі, запалили "посад" [передмістя]. Ніхто не знав, що прийшли вороги, а ті обступили город і було в городі велике замішання і плач. Дем'ян же Куденевич сам один виїхав з города, не маючи на собі ніякого "доспіху", тільки з поміччю божою. Бив багато ворогів, але був пострілений Половцями і знемігши вернувся до городу. Вороги ж, обхоплені страхом, спішно повтікали кожний до себе.

Але Дем'ян зовсім знемігся від ран. Вел. князь Мстислав Ізяславич скоро поспішив до нього, обдаровував його великими дарами і уряди ["власти"] обіцявав. Але той сказав: "Марнота людська! Хто, мертвий будучи, буде багати днів тлінних і власті минушої!" І так сказавши, заснув сном вічним. І був від усіх великий плач по нім у городі².

Можемо вважати се взірцем записів дружинно-епічних тем, розмірно ранніх, в обстанові ще вповні історичній, з докладною хронологізацією. Сим відрізняється вона від тих, згаданих вище пізніших записів билин, де історична обстановка вже зникає або зводиться до мінімуму, ледве заховуючи деякі ходячі імення.

Щодо Переяслава як джерела сього епосу, то я мав нагоду при огляді історії Переяславщини вказати на колишню інтенсивність дружинної творчості в ній, в зв'язку з її ролю «України» XII віку³. Боротьба з степом і сторожа Руської землі від поганих — сі нерви старої лицарської епіки у нас і так само на заході, тут були особливо напружені,

¹ В ориг.: «посадам», в старшій тексті було б, мабуть, «острогом».

² Полное собр. лѣтоп., IX, с. 178.

³ Історія України, II, с. 357.

і богатирські теми, очевидно, тут розроблялись з особливим замилюванням. Ми вже знаємо зв'язану з Переяславом стару пісню про бій молодого Кожем'яки з Печенігом, записану в старім київським літописі. Запис колишнього епосу про Дем'яна являється дальшим огнивом з сього, колись густого ланцюга. Пізніше прочитаємо запис переяславських переказів про Летьське цвинтарище як схоронище старих богатирів — аналогічне з київськими печерами. В сій перспективі мусить розглядатися отсей фрагмент нашої старої творчості, на котрім я спиняю тут увагу читача¹.

Посольство папи до Романа Галицького. Традиція про князя Романа колись була, очевидно, дуже багата і трималася довго. Його енергія, широкий розмах діяльності, рішучість і безоглядність в засобах боротьби сильно вражали сучасників, «збентежили їх уяву», як висловлюється один дослідник, і швидко одяглись поетичною поволокою. До нас не доховалось в цілості ні одного поетичного твору на сю тему, в скільки-небудь певній і автентичній формі. Але маємо багато фрагментів, відгомонів і натяків, котрі більш або менш правдоподібно зводяться на різні оброблення сеї теми про грізного і могутнього, не стримного в своїм гніві, безоглядного в своїй суворості чи навіть немилосердності князя-володаря. В нашому літописі ми бачили, крім фрагмента панегірика, більш книжного характеру, згадку про якість пісні, що оспівували боротьбу Романа «з поганими, «имже Половци дѣти страшаху»² (небезіntересно, що ся згадка має глосу в укр. копії літопису XVIII в., так званій Ермолаївській — «страшаху: «Роман, Роман! албо: «Рус, Рус!» — вона може вказувати на неvigаслу ще традицію про Романа в сім столітті). В польській хроніці сучасника магістра Вінцентія маємо відгомони легендарних, перебільшених оповідань про його нелюдські нагінки на галицьких бояр, прикрашених нібито автентичними його афоризмами на сю тему: «не їстимеш меду, не знищивши роя до решти», «не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш». Длугош згадує про польські пісні, які ще за його часів (в XV в.)

¹ В науковій літературі звернув на нього увагу Халанський, «Великорусскія былины кіевского цикла», 1885, він добачав тут билину, сподінену з нинішньою билиною про Сухмана-богатира, що вмирає від своїх ран, як жертва невдячності свого князя, котрого запізнена ласку він легковажно відкидає перед смертю. Ще далі пішла потім в сім напрямі стаття А. Якуб, «Къ былинь о Сухманѣ» (Етнограф. Обзор., кн. 60, 1904); вона стоїть на тім, що билина про Сухмана — се переробка літописної повісті про Дем'яна. Автор зовсім не рахується, що Никонівська повість про Дем'яна зовсім не старе «літописне сказание», а очевидна пізня парафраза.

² Див. вище — Іпат., с. 540.

співались про останню перемогу над Романом і його смерть. Століття пізніше литовсько-білоруський хроніст Матвій Стрийковський переказує оповідання, а може, й пісні з Підляшшя або Білорусі про перемоги Романа над Литвою і тяжке поводження з литовськими бранцями, котрих він, мовляв, казав замість волів запрягати до плугів і орати «старини» або корчувати «ляди» («і звіти вийшла приказка, як котрийсь литвин сказав, Литвою, тягнучи плуг: «Ой Романо, Романо, лихим живеш — Литвою ореш!»). Образ грізного Романа можна додати в нинішніх великоруських піснях про війну князя Романа з литовськими королевичами і вбивство ним своєї жінки. В українських обрядових піснях ім'я Романа ввійшло як тип величного, могутнього володаря — ідеал багатства і могутності, до веснянки «Воротар» і т. д.¹

До пізніших літературних оброблень теми про могутнього і грізного кн. Романа належить також повість про посольство до нього папи. В історії України я зазначив, що се оповідання має чисто літературний характер², хоч його трактують звичайно як автентичне історичне свідчення, а як літературний твір з циклу Романової легенди воно і досі не розглядалось, хоч легендарний характер його не може підлягати сумнівові:

«Роман Мстиславич, мстячи Ляхам за кривди і рани свої, зібрав військо галицьке і володимирське і на весну пішов. Взяв два городи і багато спустошив, а прочувши, що Мешко вмер, сподівався від братинични королеви і сина її Лешка одержати приречену йому нагороду, і, не взявши мира, пішов назад. Почувши ж, що Лешка на королівство не взяли, розгнівався і пішов знову на Сандомир, і став ще більше нищити та села палити. Ляхи просили Лешка, аби послав від себе — просити Ярослава, а той, не розуміючи їх мести (бо був малий), послав від себе послів — просити Романа.

Також і папа, прочувши, що Роман переміг Угрів і Ляхів і всю Русь під себе привів, прислав до нього свого посла — намовляти його на свою латинську віру, обіцяючи йому городи і королем зробити на Русі. Роман сперечався з ними "отъ письма", але вони без сорому наставляли з ласкавими словами. Одного разу, як той посол говорив Романові, який то папа сильний і може його зробити багатим, сильним і славним мечем Петровим, Роман, витягнувши меча свого, сказав послові: "Чи такий Петрів меч у папи? Коли має такий, може городи роздавати! А я поки маю свій при бедрі, не хочу купувати чимсь іншим, тільки кров'ю, так, як і батьки і діди наші розмножили Руську землю!"

А послам Лешковим сказав: «Я не хочу вам нищити землі, тільки заплатіть мені шкоду, як прирекли; а як не можете стільки сребра зі-

---

¹ Див. в т. I, с. 171—2, перегляд тем, зв'язаних з іменем Романа в «Історії України-Руси», т. III, с. 16, і у Жданова, «Пісні о князь Романъ» (Русскій былевой эпосъ, 1895). До них ще повернемо в т. IV.

² Див. т. III, с. 12 — там вказано літературу. Як автентичну історичну звістку цитував се оповідання і Жданов в згаданій праці, с. 430.

брати скоро, дайте мені Люблин з землею, поки виплатите". І відправивши тих послів, пішов до Галича»¹.

Мова того запису, з якого публікована ця повість, має характер пізніший, українсько-білоруський XVI—XVII вв.² Але основа її, очевидно, значно старша. Я висловив свого часу гадку, що образ могутнього Романа міг бути використаний на осоромлення латинських заміслів на православному віру ще за часів Данилової унії з Римом. Образ його батька, що, крім свого меча, не шукав інших засобів на розширення своїх земель, мав би послужити докором Данилові та його прибічникам, що унією української церкви хотіли купити поміч католицьких держав для оборони від Орди. На сім ґрунті, мабуть, виросла і постать Романа як протектора православної церкви, що послужила притокою до укладання пізніших грамот його імені для православних інституцій (напр., звісна така грамота князя Романа і його княгині «Анастасії» для київського Печерського монастиря³).

В тім друкованім тексті, котрого я переклад подав, історія посольства, очевидно, вложена механічно в комплекс відомостей про Романові війни. Ближчих розслідів над ним досі не було переведено.

Ряд подібних оповідань, які спираються на традиції розгляненої тут доби, можна було б продовжити, але я поки що обмежусь поданими прикладами і переходжу до огляду деяких більших і голосніших творів, більш характеристичних для різних течій літературної творчості.

Моління Данила. Вище, говорячи про Галицький літопис, я зазначив нахил автора повісті про галицький мятеж до афоризмів, сентенцій, приповідок, метафоричних виразів, книжних образів, що ставить його твір в зв'язок з гномічною поезією, досить розвинутою в Візантії і, очевидно, дуже популярною також і у нас. Цікавим показником сеї популярності являється так зване «Слово» або «Моление Данила Заточника», котрому я й даю місце в сім огляді в одній лінії з Галицьким літописом як характеристичному взірцеві сеї літературної течії, безсумнівно, доволі сильною у нас, хоч само «Моление» і щодо часу і щодо місця та обставин своєї появи все ще застається твором неясним і сумнівним, не вважаючи на доволі значний інтерес, виявлений до сеї пам'ятки в наукових кругах.

Він особливо оживився, коли поруч тексту, опубліко-

¹ Библиотека российская историческая, 1767, ст. 300.

² «Како папа могний? Такій ля то меч Петровъ у папы? ижъ иматъ такий... не хочу куповати ино кровію».

³ Описание рукописей Румянцевскаго музея, с. 114.

ваного вперше Калайдовичем в 1821 р., з одного пізнішого рукопису, XVII віку, де він читався під назвою «Слова о Даниль Заточникъ», адресованого до якогось князя «сына великаго царя Владимира» (так званої потім першої редакції), з'явився варіант, опублікований в 1856 р. Ундольським, з старшого рукопису, XV в. Дуже відмінний змістом, він носив і титул інший: «Данила Заточника моление къ своему князю Ярославу Всеволодовичю». Перед тим було прийняте толкування, дане Карамзіним і Калайдовичем, що «Слово» було написане якимсь дружинником Данилом, засланим князем за якусь провину, — тим князем був Юрій, син Володимира Мономаха, і «Слово» осягнуло у нього свою ціль, так, як описує пізніша дописка до «Слова». Після появи варіанта Ундольського, Безсонов, в спеціальній студії, опублікованій слідом, не захитуючи традиційного погляду, що «Слово» дійсно було написане якимсь засланим дружинником для того, щоб добитись у князя амнесії, з одного боку, відкинув стару гадку про Юрія Мономаховича як адресата, вказавши, як більш правдоподібного, іншого Мономаховича — Андрія, що сидів у Переяславі в 1130-х рр. З другого — поставив питання про відтворення архетипу на основі обох редакцій твору, підчеркнувши при тім його зв'язок з усною поезією — з темою про «дворянина безчасного молодця» й деякими спорідненими билинними темами.

Протягом чверті століття потім дискусія оберталася більше-менше в рамках, зачеркнених сею студією. Дослідників займало, з одного боку, питання про адресата, з чим для них була зв'язана дата пам'ятки, бо загалом не було сумніву в тім, що твір був написаний заточником до свого князя, щоб добитися повороту на його двір. З другого боку, цікавила їх провідна ідея твору, або що з тим було зв'язане, — причина заслання. Поруч того, однак, все більше виступало на передній план питання залежності твору від книжних джерел та його оригінальності і плановості в комбінуванні гномічної літератури, котру використовував автор «Слова». Аж 1880 р. з'явилася студія Модестова, в котрій хоч не в перше, але з більшою рішучістю, ніж перед тим, поставлено погляд на «Слово» як на твір чисто літературний, дидактично-політичний. Його автор, мовляв, ужив фабулу про Данила Заточника лише як форму для свого політичного памфлета, з становища поступовіших дружинних елементів, а фактичного змісту в ній нема ніякого.

Сей погляд був потім розвинений в нашій літературі д-ром Щуратом, в російській — ак. Істриним; вони доводи-

ли, що історія про Данила Заточника, засланою князем, який сим словом здобув собі помилювання, була пізніше зв'язана з «Словом», по характеру ж своїм воно являється чисто літературним твором, в гномічно-дидактичнім роді. При тім д-р. Щурат вказав і візантійські першовзори, які, по його гадці, були перероблені незвісним староруським автором, а саме поеми Михайла Гліки, а посередньо його сучасника Теодора Птохопродрома (котрого твори були використані Глікою) з середини XII в.

Ся гадка про повну неоригінальність твору не знайшла признання, тому що йшла задалеко. Аналогії Данилового моління з поемами Гліки і Птохопродрома досить загальні, а що про знайомість з ними на Русі нема ніяких доказів, тож і твердити, що «Моління» було просто переробкою сих творів, як то висловився д-р. Щурат¹, не можна було з такою рішучістю. Натомість сформульований ак. Істриним здогад, що «Моление» в дійсності не було ніяким благанням заточника і його автор не був ніяким засланцем, знайшов послух в російській літературі, хоч ряд дослідників дальше обстоював і розвивав старий, традиційний погляд на «Моление» як дійсне прошення, написане якимсь засланим дружинником до свого князя².

Я думаю, що при нинішнім стані тексту се питання не може бути скільки-небудь категорично рішене. Се факт, що пізніша традиція вважала його автора засланцем на озеро Лаче (на верхів'ях Онеги, в Новгородській землі, теп. Олонецькій губ.): він звідти написав до князя своє «Моление», просячи уласкавлення і повороту на княжий двір, і дійсно досяг своєї мети. Пізніша вставка «Моленія» оповідає се в казочній формі: Данило кидає своє моління «запечатане в воску» до озера, то ковтула риба, рибу ловлять і приносять на княжий двір, моління попадає до княжих рук, і князь «повелѣ Данила свободити отъ горкаго заточения». Але в нинішнім тексті твору (I редакції) Лаче-озеро виступає в ряді географічних назв, очевидно зібраних звідусіль, цілком довільно, щоб дати матеріал для гри слів в наріканнях автора на свою гірку долю: «Кому Любово, а мнѣ горе лютоє; кому Бѣло-озеро, а мнѣ чернѣе

¹ «Пам'ятка староруської літератури, звісна під назвою «Слово Данила Заточника», не є оригінальним твором, лиш переробкою поем грецького хроніста з XII в. М. Гліки, а посередньо його сучасника Теодора Птохопродрома.

² Розумію особливо праці Шляпкіна, Гуссова, Ляценка, також загальні курси Владимірова, Сперанського й ін. Література до 1905 р. вказана в II т. моєї «Історії». Під час війни друкувалась в Казані спеціальна праця — дисертація Міндальова, але я не бачив її вже видрукованою.

смоли; кому Лачь-озеро, а мнѣ на немъ сѣдя плачь горкий; кому Новѣгородъ, а мнѣ углы опали, зане не процвѣте часть моя». В II редакції натомість маємо: «кому ти есть Переславль, а мнѣ Горееславль, зане часть [моя] не прорае въ немъ».

Так само міняється ім'я князя-адресата: він зветься то «сином великого царя Всеволода», то «сином великого царя Владимирера», стає то Ярославом Володимировичем, то Ярославом Всеволодовичем. Поки була звісна тільки перша редакція, де князь зветься сином Володимира, як я сказав уже, слово вважалося твором середини XII в., писаним в нашій Переяславі, якимсь туземним дружинником. Коли була опублікована II редакція, адресована до Ярослава Всеволодича, сю редакцію признано старшою, а що сього Ярослава Всеволодича прийнято за звісного князя Переяслава суздальського першої половини XIII в., то твір зв'язано з Переяславом суздальським. Навіть ак. Істрін, хоч уважає «Моленіє» літературним твором, без якої-будь практичної мети, тим не менше все-таки вважає його продуктом Переяслава суздальського, першої половини XIII в., й інші дослідники, які йдуть його слідами, не вагаються зараховувати сей твір до нової суздальсько-володимирської творчості. Але з огляду на вище сказане, се все зостається дуже непевним. Дослідники, котрі займалися «Моленієм» при кінці минулого століття, основно довели, що так звана II редакція, представлена копією Чудовською і виданою Ундольським, в порівнянні з копіями I редакції мусить уважатися старшою і ближчою архетипа. Але трактувати її як копію, що відбиває в собі сей архетип скільки-небудь точно, ніяк не можна. Вона, без сумніву, теж носить на собі дуже виразні сліди перерібок, котрі, правдоподібно, дуже значно віддалили її від оригіналу. Досить пригадати цитату на самого ж Данила Заточника, що читається в ній («Данило рече: "Храбра, княже, скоро добудеши, а умный дорогъ есть"»).

Мусимо рахуватися з можливістю, що в оригіналі адресат міг бути не названий по імені зовсім, або названий тільки по батьку («ей, помяни мя, сыне великаго царя Всеволода» або «великаго царя Владимирера»), і відти пішло вагання в іменах: пізніші книжники довільно доповняли й розвивали сі апострофи, прикладаючи до того чи іншого князя. Можливості тут досить широкі! Окрім внука Ярослава, котрий теж був Володимировим сином, Ярослав Володимирович, син Мономаха, сидів в Переяславі в 1190-х рр.; один Ярослав Всеволодич, з Ольговичів, княжив в сіверських землях в другій половині XII в., другий, Юрій

внук, в першій половині XIII в. Але кінець кінцем таке чи інше хронологізування імен не дає ніякої твердої дати написання «Слова»: така адреса могла з'явитися і в XII, і в XIII, і в XIV віці.

Так само і Переяслав, як означення місця пробутку автора або князювання князя адресата, не дуже певний, бо міг з'явитися як один з варіантів словесної гри, як я то зазначив уже вище, і з нього міг вийти і переяславський титул для князя адресата. При нинішнім стані тексту і студій над ним я не бачу можливості твердо уставити час і місце написання пам'ятки з її змісту. Так як її маємо тепер, ми можемо класти появу її архетипа і на XI, і на XII, і на XIII, і на XIV вік. Можемо прив'язувати її до земель полудневих і північних. Орієнтування бо на безсумнівно північні місцевості, як Біло-озеро, Лаче-озеро, з'явилося, очевидно, при пізніших перерібках на півночі, де в кожному разі «Моление» було дуже популярне, як показують численні перерібки, і ся традиція про Лач-озеро, як місце заслання Данила, записана в північній компіляції.

Так само мало надійні всякі комбінації про особу автора і обставини написання, які робляться з нинішнього змісту, переповненого пізнішими додатками, характеру чисто літературного. Коли, напр., з слів: «азъ рабъ твой, сынъ рабыни твоея» робиться вивід, що автор був сином княжої рабині, забувається, що се єсть просто літературна фраза, взята з псалмів. Те саме треба сказати щодо інших фраз, котрі підбираються для того, аби на підставі їх комбінації схарактеризувати соціальну позицію автора й його ідеологію. Саме ім'я Данила як автора могло бути навіяне якоюсь літературною постаттю класичного невдальца, в тім роді як Данило безчасний молодець, на котрого вказували Безсонов і д-р Шурат.

З «Молением» сталось приблизно те, що ми бачили свого часу з «Посланием» Клима. Того алюзії до різних символічних образів послужили канвою, на котрій книжники-коментатори почали громадити всякі природничі курйози, які кінець кінцем завалили і витиснули первісний зміст. Афоризми і приповідки «Моления» притягали всякі аналогічні гноми і анекдоти, котрими його читачі і переповідачі доповняли і розширяли його твір, чіпляючись не раз зовсім поверховних аналогій. Сі додатки, які часом дуже мало відповідали провідній ідеї твору, витісняли його первісні часті, розривали хід гадок; характер скромної петиції перемінляли в претензійний дидактичний тон, і кінець кінцем наповнили текст недоречностями, за котрі новіші до-

слідники, які мали необережність приймати все се за пер-вісний текст «Моленія», лаяли автора блазнем і людиною з переверненою головою¹.

Уже сам вступ твору властиво містить три вступи, з котрих найбільш автентичний вигляд має тільки останній, який по своїй гадці безпосередньо притикає до дальшого «Моленія» (хоч і відділений від нього підозрілою вставкою). Перші два дуже сумнівні і скорше, мабуть, мусять уважатися за додаток пізніших апліфікаторів, які перетворили автентичне «Моленіє» в нову книгу премудрості:

«Вострубимъ, братіє, аки въ златокованную трубу въ разумъ ума своего. Начнемъ бити въ серебряныя органы и возвѣмъ мудрости своея. И ударимъ въ мысля ума своего, поюще въ богодухновенныя свѣрили, да востанутся въ насъ душеполезныя помыслы!

Востани, слава моя! Востани, псалтырю и гусли, да развергу въ притчахъ гаданія моя и провъшаю въ язъцѣхъ славу мою!»²

Въдй, господине, твое добротворуміе, притекохъ ко обыцней твоей любе. Глаголетъ бо святое писаніе: Просите и приметет!

* Давидъ рече: не суть рѣчи ни словеса, ихже не слышася гласи ихъ.

---

¹ Такий гострий осуд про «Моленіє» видав, власне, Голубінський, прийнявши текст Калайдовича, з усіма його екстраваганціями, включно з вище згаданою історією чудесного одержання «Моління» князем, за оригінальний текст автора і признавши його за се «письменником з виверненою головою, або сумним генієм — блазнем». Він вказував, що замість просити князя, автор виступає з міною найбільшого мудреця, «другаго Соломона», береться вчати князя про все можливе, виписуючи без церемонії всю сю премудрість з книг. «"Слово" — се нескладний ряд поучень á la Соломон і Сірах, почасти звернених до князя, котрого наш мудрець учить без усякої церемонії, почасти до нікого або до всіх». Свого часу наукова публіка здвигнула раменами від такої критики, але коли й тепер не бракує дослідників, які тільки з тою різницею, що за підставу беруть її редакцію замість Калайдовичевої, а трактують її теж як автентичний або майже автентичний твір автора, то се не дуже зміняє стан справи. А так, напр., оцінював її редакцію Гуссов в досить цінній своїй розвідці про «Моленіє»: «Ми дивимось на редакцію її як на «Моленіє» в початковім виді, воно, як можна судити, в сій версії не підпало ніяким, скільки-небудь серйозним змінам», — пише він (с. 21). І Келтуяла, притримуючись її редакції, начеркує таку фантастичну біографію автора: «Данило походив з Переяславля Суздальського. Се ще молода людина, дворянин, молодший дружинник, син заможних батьків, дуже освічений і очитаний для свого часу, себто першої половини XIII в. Нагнівавши чимсь своїх батьків (мабуть, занадто віддавався читанню книг), Данило зостався без матеріальної помочі з їх боку і опинився в нужді. Деякий час Данило пробував у службі боярам-капіталістам. Тяжка праця і принижене становище служачого у бояр-експлуататорів змусило Данила кинути службу. Шукаючи виходу з свого становища, Данило рішився звернутись до переяславського князя Ярослава Всеволодовича... з прошенням, щоб той взяв на службу до себе» (I, с. 782).

² Парафрази псалмів 65 і 48.

* Звїздкою означив я сі фрази як правдоподібний пізнійший додаток.

Мы же не умолчимъ но возлагаемъ къ господину своему всемилостивому Ярославу Всеволодичю¹.

Княже мой господине, помяни мя въ княженіи своемъ! Яко азъ рабъ твой, сынъ рабыни твоея! Вижу вся челоуѣки яко солнцемъ грѣмымъ милостію твоею, толко азъ единъ хожу во тѣмъ, отлученъ свѣта отъ очію твоего, аки трава растуши въ застѣни, на нюже ни солнце сіяетъ ни дождь идетъ. *Тѣмъ же, господине, приклони ухо твое въ глаголы устъ моихъ и отъ всѣхъ скорбей моихъ избави мя.

Княже мой господине, вси напаяются отъ обилія дому твоего, толко азъ единъ жадаю милости твоея, яки елень источника воднаго. Быхъ яко древо стояще на пути, да вси мимоходящєи сѣкутъ его,— тако и азъ всѣмъ во обидѣ есмь, занеже не оградимъ есмь страхомъ грозы твоея, яки оградомъ твердымъ».

Се те, що можна б з найбільшою правдоподібністю вважати основним і первісним тоном «Моленія», хоча, розуміється, і тут, правдоподібно, знайдуться пізніше додані паралелі. Далі ми бачимо виразне роздвоєння, двоїсть мотивів, котру дуже трудно, просто неможливо допустити в первотворі. З одного боку, автор рекомендує себе як людину цінну своїм розумом і ученістю і вияснює більшу вартість для князя розуму дорадників і служебників, ніж їх хоробрості; се вважається, думаю, що й справедливо, первісним мотивом. Поруч того, одначе, в нинішнім тексті читаємо похвали хоробрій дружині, виправдування своєї невеликої освіти, аргументи проти можливих обвинувачень в «безумії»:

«Княже мой господине, аще ти есмь на рати не хоробръ, но на своѣхъ ти есмь крѣпокъ, да тѣмъ избираю сладость словесную, совокупляя аки въ мѣхъ воды морскія и извитія словесъ, и ршенія притчами хитрыми, а глаголивъ языкъ и многоліствено сердце и увѣтливы уста яко струя рѣчныя быстрины.

Соломонъ рече: луче единъ мудръ десяти хоробрующихъ безъ ума. Луче единъ смысленъ десяти владѣющихъ города. Даниль рече: храбра, княже, борзо будудеши, а умный дорогъ естъ, зане умныхъ дума добра, тѣхъ бо и полци крѣпци и гради тверды. Инѣхъ же полци сильни, а безъ думы,— и на тѣхъ бываетъ побѣда.

Умень мужъ не вельми на рати хоробръ бываетъ, но крѣпокъ въ замыслѣхъ,— да тѣмъ добро [через те варто] сбирати мудрыє».

З другого боку, маємо такі уперті міркування про потребу збирати дружину, і то х о р о б р у дружину:

«Якоже паволока многими шелки испещрена, красно лицо являєть, тако и ты, княже нашъ, многими челоуѣки славенъ и честенъ во всѣхъ странах явися.

Якоже неводъ не удержитъ воды, но избираетъ множество рыбъ, тако и ты, княже, не удержи богатства, но раздавай силнымъ, совокупляя

¹ В I редакції тут іще дальші додатки: «Сердце бо смысленнаго укрѣпляется въ тѣлєси его мудростію. Дысть языкъ мой трость книжника скорописца, и увѣтлива (увѣтъ — научение) аки рѣчныя быстрость» і т. д.

храбрые: злата бо и градовъ тѣмъ добудеши. Тѣмъ и Езекій царь Израилевъ похвалися къ посломъ царя вавилонского, показавъ имъ множество злата своего, они же рекоша: «Наши цари богатѣе тебе, не множествомъ злата, но множествомъ храбрыхъ и мудрыхъ».

Виявляючи свою мудрість, автор деінде робить ніби такі мало послідовні і недоцільні заяви:

«Аще бо не мудръ есмь, но поне мало мудрости усрѣтохъ: во вратѣхъ разумныхъ мужъ сапоги носилъ есмь, а смысленыхъ въ ризы облачихся...»

Так само мало доцільно вкладаються в уста князеві такі компліменти на адресу автора:

«Цы ли речеши, княже: "Отъ безумія еси реклъ селяко слово!"

Или речеши ми, княже: "Солгаль еси яко тать..."

Или речеши, княже: "Солгаль еси яко песь..." — і подібне.

В нинішніх текстах можемо тільки приблизно намацувати розвій гадок, який був правдоподібно в первотворі. Сюди належать нарікання на своє гірке життя, просьби пригадати авторову біду серед багатства і достатку княжого двору і пожалувати її:

«Княже мой господине, се былъ есмь въ величїи нужѣ, подъ работнымъ ярмомъ пострадахъ: все тоє искусихъ, яко зло есмь...»

Княже мой господине, не отрини раба скорбящаго, не лиши мене живота моего... И насыщаяся многоразличныхъ брашень, помяни мене сухъ хлѣбъ ядущаго. Веселяся сладкимъ питіемъ, помяни мене теплу воду піющаго. Облачаяся въ красоту ризъ своихъ, помяни мене въ испранѣмъ вретисщъ [в непраній вереті]. Лежа, господине, на мягцѣ постели, помяни мене подъ единомъ рубомъ лежащего, зимой [від холоду] умирающа и каплями дождевными яко стрѣлами пронзаема».

Правдоподібно, в основі своїй до первотвору належать міркування, що в такій біді розум і образования автора марнуються, не маючи відповідних обставин для свого полету. Дарма, що в теперішніх текстах, наслідком розширення і деформації, сі дві тези: що біда вчить розуму і біда не дає відповідного розвитку здібностям — уже до певної міри суперечать або розминаються одна з другою:

«Княже мой господине, ржа всть желѣзо, а печаль умъ чловѣку отънимаеть. Молеве ризы казать, а печаль умъ чловѣку. Яко же олово много разваряемо гинеть, тако и чловѣкъ многи бѣды пріемля худѣть. Печальну бо мужу кости засышуть.»

Всякъ бо чловѣкъ у друга видитъ сучецъ во оцѣ, а у себе бревна не видитъ. Яко всякъ чловѣкъ хитритъ и мудритъ о чужей бѣдѣ, а своей не можетъ примыслити. Никтоже бо можетъ соли зобати, ни въ печали смыслити.

Зла не выдавши, добра не постигнути. Не бившеса со псомъ объ одинъ моклокъ, добра не видати. Горести дымныя не терпѣвши, тепла не видати. Злата бо искушается огнемъ, а чловѣкъ напастьми. Пшеница много мучима чистъ хлѣбъ являеть, а чловѣкъ бѣды подѣемля смысленноумень обрѣтается. Аще кто не бываль будетъ во многихъ бѣдахъ, яко у бѣса не вспари, то нѣсть въ немъ вѣжества.* Никто же

бо можетъ стрѣлою звѣзды выстрѣлити, ни въ напасти смыслити. Не гнавши бо ся кому послѣ шершня съ метлою о кроху, ни скакавши со стола по горохово зерно добра не видати».

Ясно відчуваються тут пізніші додатки паралельних гадок, які розширяють і роблять виклад многословним, творять повторення, попадають не на місце, як означене звідкою, витісняють первісні гадки і розривають хід гадок.

Подібним способом треба толкувати появу і більших екскурсів, які перетворили кінець кінцем «Моление» на збірку афоризмів і поучень на різnorodні теми. Одному книжникові згадка про немилу жінку дала привід згромадити збірку афоризмів на сю тему:

«Кто пойметъ злообразну жену придатка дѣля или тестя дѣля богатога, то луче ми буръ волю видѣти въ дому своемъ нежели жена злообразна. Видѣхъ злато на злообразнѣ женѣ и рекохъ: нужно [нудно] есть злату сему! Луче бо ми желѣзо варити и [ежел]и со злою женою быти. Жена бо злообразна подобна перечесу: сюдь свербитъ, а сюдь болитъ» і т. д.

Подібна згадка про «безумних» дає притоку нагромадженню цілої «тучі художества» в сім напрямі. Іншим разом згадка про лихих княжих бояр і дорадників стає вихідною точкою для афоризмів про хиби боярської адміністрації, що звучить таким дисонансом в творі написанім для позискання княжої ласки:

«Не имѣя себѣ двора близъ княжа двора, не держи села близъ княжа села! Тіунъ бо его яко огонь трепетицею накладенъ, а рядовичи [слуги] его яко искры: аще отъ огня устережешися, но отъ искры не можетъ устрещися жженія порт». І далі ще: «Лють бѣснующемуся дати ножъ, а лукавому власть»

З нагоди рефлексій на тему «біда учить штукам» з'являється цілий маленький екскурс, де описуються не менше інтересно різні штуки, показувані мандрівними скоморохами та штукарями:

«Один, скочивши на коня, бігає по іподрому, ризкуючи життям. Інший з церкви або з високої палати лігає на крилах з паволоки. Інший нагий мечеться в огонь, показуючи відвагу серця свого царям своїм. Інший, прорізавши литки і оголивши кості голінь своїх, тим являє свою хоробрість. Інший, скочивши з високого берега, кидається в море, з конем своїм. Інший, прив'язавши шнур до церковного "уха", а другий кінець притягнувши до землі здалека від церкви, бігає по нім долі, одною рукою взявшись за кінець шнура, а другою рукою тримаючи голій меч. Інший же, огорнувшись мокрим полотном, б'ється вруп з лютим звірем».

Таким чином, в нинішнім вигляді тексти і редакції «Моления» уявляють з себе збір різnorodного, в різних часах, в різних місцях, з різних джерел нагромадженого матеріалу, дуже інтересного з культурно-історичного і літератур-

ного погляду, але досить випадково сполученого, в котрім доволі неясно проступають зариси первісного твору. Джерела, з котрих черпався сей матеріал, називає саме слово: «Азь бо аще не въ Афинѣхъ растохъ ни у философъ учихся, но быхъ падая по книгамъ аки пчела по различныхъ цвѣтамъ оттуда избираю сладость словесную». Отже, передусім «книги». В першій лінії Святе письмо: книги новозавітні, псалтир, історичні книги старозавітні, мабуть, в якійсь вибірці, а далі візантійські антології, типу «Пчоли», збірки мудрих гадок, афоризмів і гном. Порівняти лише тексти «Моленія» з «Пчолами», «Ізмарагдами», «Стословцем» Геннадія і под. збірками. Напр., в «Стословці» маємо такі близькі паралелі до наведеного вище тексту «Моленія»:

«Съдѣяшю ти надъ многоразличною трапезою, помяни сухъ хлѣбъ ядущаго. Възлѣгъ на многомягкѣй постели и пространно протягаяся, помяни на голѣ земли лежащаго [подъ] рубомъ и не дерзнувшя ногу простерти зими ради... Лежашю ти въ твердопокровнѣй хранинѣ ти слышашю же ушима своими дождевное множество, помысли о убогихъ, како лежать нынѣ дождевными каплями яко стрѣлами пронажаеми».

В «Моленні» (2 ред.) читаємо: «Видѣхъ полкъ безъ князя, рече [и рекохъ]: "великъ звѣрь безъ главы"». В «Пчолі» старшої редакції (вид. Семеновим): «Видѣ много вон безъ доброго воеводы и рече: великъ звѣрь, но главы не имать».

Пізніші редакції «Пчолі» й «Ізмарагдів» мають таких паралель дуже багато, але тут треба рахуватися вже і з обопільними запозиченнями: переходом різних сентенцій з «Моленія», особливо з його пізніших розширених редакцій, до сих збірок. Особливо популярні були його «мирські притчі», приповідки взяті з усного вжитку, більш живі й інтересні для читачів, ніж книжні запозичення: «глаголетъ бо ся въ мірскихъ притчахъ: не потка [птаха] въ поткахъ нетопырь, не звѣрь въ звѣрѣхъ ежъ, не рыба въ рыбахъ ракъ, не скотъ въ скотѣхъ коза, не холопъ въ холопѣхъ кто у холопа работаетъ, не мужъ въ мужѣхъ который жены слушаеть». Ся категорія афоризмів, очевидно, теж з часом наростала в різних редакціях «Моленія».

Третю категорію становлять історичні приклади, зачерпнені з літопису і з усної традиції. Я мав уже нагоду навести такий приклад про Святослава, настільки відмінний від літописного тексту, що се піддає гадку про якусь епічну традицію, в котрій могло щось подібне бути. Інші приклади ближчі до літопису (Святополк і Ярослав, Шолудивий Боняк, Андрій переяславський), але передаються

часом настільки недокладно, що походять, очевидно, з пам'яті, або з усних переказів. Напр., слова Андрія переяславського: «Ліпша мені смерть, ніж Курське княження» в «Молінні» цитується з іменем Ростислава, або Ярослава, і под.

Весь сей матеріал, наростаючи в різних редакціях «Моління», потім розходився, анонімно або під іменем Данилових слів, по різних збірниках і витягах гном і сентенцій. Безсумнівно, дальші пошукування викриють багато такого. Нещодавно був опублікований збірник XVIII в., де поруч «Молення», переробленого в чисто дидактичну збірку моральних сентенцій, позбавлену яких-небудь історичних прикмет (всі згадки про князя пропущені, а апострофи звернені до «багатого господина»), вписані з іменем «Данила», «Данила Заточника» різні сентенції, в тім і такі, яких зовсім нема в нинішніх текстах «Молення»¹.

Ми бачили вже таку цитату «Даниль рече» в найстаршій копії самого «Моління», XV в., се показує, як давно почалась популярність сеї пам'ятки як скарбниці сентенцій і афоризмів.

Досі не було зроблено серйозної, ґрунтовної проби вилучити з сеї купи різнорідного і різночасового матеріалу те, що становило дійсне «Молення», означити його початковий, оригінальний склад і зміст. Без сього, очевидно, не можна оцінити його прикмет як літературного твору, ані дати відповідь на питання, яка була властива, первісна мета сього твору — чисто літературна чи практична. Себо чи писався він на те тільки, щоб вимолити собі поворот до княжого двору і місце на нім, чи мав змалювати образ доброго, ідеального князя і його двору і дати таким чином поучення князям, які мають бути. Рішуче значення для розв'язання сього питання буде мати приділення до архетипу більшої або меншої скількості гномічного елемента.

Можна, напр., прийняти, що сей архетип по вказанім безпосереднім вступі містив ряд отсих благань, слідний доволі ясно в II редакції, з постійною вступною апострофою: «Княже мой господине». Крім того, були хіба ще відхилення інших виходів з положення, крім повороту на княжий двір — в II редакції бачимо їх тепер дві:

«Или речеши, княже: "У богатого тестя женися, ту пей ту и яждь"» —

«Или речеши, княже: "Пострижися въ черны..."»

Могло їх в архетипі бути більше. Автор їх відкидав своїми аргументами, і по сім зараз наступало закінчення, вве-

¹ Извѣстія отд. рус. языка, 1903, IV.

дене словами: «Уже престану глаголати», а замкнене якимись чемними побажаннями князеві¹.

Така схема, яка ще досить виразно проступає в II редакції, остільки правдоподібна, що з становища літературного вона не мала того інтересу, як гномічні часті, тому менше правдоподібності вважати її результатом пізніших перерібок і ампліфікацій «Молення»². І при такій схемі можна з усякою правдоподібністю прийняти, що твір повстав дійсно як «моленіє» до певного конкретного князя, до якого автор хотів впроситися на двір. Що він був засланий, одначе, ніщо не вказує; навпаки, коли признати частиною первісного тексту отсі гіпотетичні княжі поради шукати собі іншого способу прожитку: оженитись або піти в ченці, то се рішучо вказувало б, що автор не був засланим.

При таких характері первісного тексту елемент поучення мусив би бути мінімальний. Елемент гномічний теж не повинен був би виходити за межі характеристики тяжкого становища автора, його авторекомендації і критики тих способів прожитку, котрі ним відкидаються (оженення для маєтку, вступлення до монастиря для прожитку, може ще якийсь). Признати, що автор переходив з ролі петента в роль дорадника в своїм первіснім творі, значило б посудити його в нетактовності і глупоті, до якого ті часті твору, які найбільше можна вважати первісними, властиво не дають ніякої підстави.

Що іншого — прийняти, що сам автор згодом перетворив своє моління в твір загальнішого, літературного харак-

---

¹ Нинішнє закінчення, як і вступ, виглядає теж як нагромадження цілого ряду пізніших закінчень:

«Се уже оставимъ рѣчи и речемъ сице: "Воскресни, Боже, суди земли, воздвигни князи, убуди бояръ, умножи силу князю нашему!»

Укрѣпи бо ны и утверди лѣнныя. Вложи ярость страшливымъ въ сердце.

Не дай же, Господи, въ полонъ земли нашае языкомъ не знающимъ Бога, і т. д.

Подай же имъ, Господи, побѣду на вся возстающая на ны.

Подай же имъ, Господи, Сампсонову силу, Александрову хробрость, Иосифовъ умъ, Соломонову мудрость, крѣпость Давыдову!

Умножи люди во вѣки въ державѣ твоей.

Да ты славятъ вся страны и всяко дыханіе чловѣче“.

² Приблизно таку схему приймав Лященко в своїй розвідці 1896 р., короткий зміст її поданий був мною в львів. «Записках», т. 34. Відкидаючи погляди Безсонова, Модестова, Щурата, він уважав «Моління» дійсним посланням засланого дружинника до свого князя Ярослава Всеволодича. При ближчій розборі питання я вважаю отсі останні пункти (заслання й ім'я князя) менше обгрунтованими, ніж то мені здавалось тоді.

теру, розширивши похвали князеві в образ доброго монарха.

Коли ж признати, що такий характер мала вже первісна редакція твору, то значить — він від початку був задуманий як твір літературно-дидактичний, політичний, нікому спеціально не адресований. Тоді всі конкретніші вказівки на особу князя, на його князівство треба признати пізнішими додатками.

При нинішнім стані нашого матеріалу до сеї другої тези, властиво, ніщо не приводить. Але поки стоїть така дилема, а скільки-небудь певно реституйованого тексту ми не маємо, було б даремно силуватись означити час і обставини, в яких твір повстав. Одиноке, що можна сказати більш певно, вважаючи на існування літописної традиції про Данила Заточника і сильно перероблених редакцій «Моління» вже з XV в., — се, що пізніше як в першій пол. XIV в. його появу не можна класти. Але могла вона бути і значно раніша.

«Слово Адама в аді до Лазаря», або «Повість о Лазаревім воскресінні». Сей незвичайно інтересний поетичний твір ще більше позбавлений яких-небудь вказівок на час і місце його повстання, ніж «Моление Данила». Правда, при ближчій розгляді всі ті вказівки, котрі витягалися звичайно з «Моленія» для означення тих обставин, в яких воно повстало, показуються властиво ілюзоричними. Але «Слово Адама в аді до Лазаря» не дає навіть і таких скромних опор для міркувань про його походження, які все-таки ще лишаються за «Молением». Се твір зовсім таки без усякої метрики, без паспорту. Тільки інтуїтивно відчувається його близькість до «Слова о полку Ігоревім» — не тільки формальна, як у «Слові о погібелі Руської землі» або в «Задонщині», а й споріднення по духу, справжня близькість до тих кругів, з яких вийшло величне слово XII віку. А з тим єсть деяка правдоподібність — класти його і хронологічно і географічно недалеко від нього. Інші вказівки, які пробував вказати Франко в своїй студії про сю пам'ятку на доказ його українського походження: в лексиці й правописі найкращої її копії, по-моєму, настільки невизначні, що на них трудно оперти се походження.

Щодо хронології, ак. Перетц, відкидаючи гадки Франка, висловився свого часу категорично за «XII—XIII вік»¹, але теж на підставі тільки загального характеру мови і стилю, ближчого XII—XIII вікам, ніж XIV—XV. Так він

¹ «Памятникъ, несомнѣнно, XII—XIII в., но дошедшій въ копіяхъ XV—XVIII в.» — Историко-литературныя изслѣдованія и матеріали, III, 1903, ст. 3.

був ласкав пояснити свою тезу в відповідь на моє приватне запитання.

Пам'ятка ся, на жаль, мало таки досі й уваги на себе звертала. Можливо, що при пильнішій увазі відшукаються її варіанти з більш конкретними вказівками щодо її походження.

Завважено її досить давно — власне, звернула увагу подібність її заспіву до заспіву «Слова о полку Ігоревім». Вказав се наш старий філолог Роман Тимковський Калайдовичу, ще в 1813 р.¹ Але тільки в 1862 р. Пипін у своїй збірці апокрифів (в III т. «Памятников старинной русской литературы») видав копію її з «Златоуста» не пізнішого від XVI віку», як він то означив. Тридцять літ пізніше прибула друга копія, опублікована Порфир'євим, з одного соловецького збірника XVI або XVII в., в його збірці новозавітних апокрифів; при тім подав він кілька заміток про відносини сього твору до інших писань на тему сходження Христа во ад. Кілька літ потім Франко в своїм корпусі апокрифів опублікував третю копію з одного рукопису київської духовної академії, XVI віку, і приготував на київський археологічний з'їзд 1899 р. спеціальний реферат про сей твір (надрукований потім в збірці рефератів, приладжених львівськими ученими на сей з'їзд, а не предложених йому, тому що реферати на українській мові не були на сім з'їзді допущені.— «Записки львів.», т. 35—6).

Ак. Перетц з приводу сеї праці зробив тоді нашому дослідникові закид, що він поминув старші рукописи твору, XV в. Але сі старші тексти лишилися і досі неопубліковані², а згаданий реферат нашого ученого зостається й тепер

¹ Калайдович в своїх записках оповідає, що Тимковський випадком купив в Москві збірник кінця XVI в. («часів царя Федора»), де було багато історичних творів: «Повість про Мамаєве побоїще», «Синаґріп цар Адорів» й ін. Тимковський (він перший) завважив близьку подібність повісті про Мамаєве побоїще з «Словом о полку Ігоревім» і в зв'язку з сям, очевидно, звернув увагу Калайдовича також на вступну фразу «Слова до Лазаря», що містилося в тім же збірнику: «Тимковський в книзі, що містить похід Дмитра Донського на Мамаю, показував мені пісню про убогого Лазаря, що, здається, співається в Малоросії — цікаву складом і гадками», — записує Калайдович і далі завважає: «В пісні про убогого Лазаря написано, що коли пророк Давид доторкався перстами до живих струн, вони самі славили велич божу» (Лѣтописи рус. лит., VI, с. 108—110). Хоч тут, мабуть, не ясно згадуючи оповідання Тимковського, Калайдович помішав Лазаря четверодневною з убогим Лазарем, проте не може бути сумніву, що мова йде про «Слово Адама о Лазаря».

² В листі до мене шановний академік вказав такі тексти, котрі мав на гадці, пишучи про «слово»: копію киево-михайлівського монастиря, бібліотеки гр. Уварових (тепер, москов. істор. музею) і нині затрачений рукопис архіву Синоду в Петербурзі.

одинокую більшою студією про сю пам'ятку. Не вважаючи на досить високу оцінку літературних, поетичних прикмет її, котрі [Франко] перший з дослідників відчув і на підставі тих трьох сильно покалічених копій постаравсь відтворити її цілість, а на основі порівняння з аналогічними творами, вказаними Порфир'євим, довести її оригінальність,— «слово» не придбало популярності і не стало предметом дальшого обслідування. А тим часом воно дійсно його варто!

Заховалось воно, в опублікованих текстах, як я вже сказав, в сильно покаліченій формі, почавши від титулу.

В тексті Златоуста, виданім Пипінім, воно зветься: «Слово святихъ апостолъ иже отъ Адама во адъ ко Лазарю». В тексті київської академії: «Повѣсти святихъ апостолъ о Лазаревѣ въскресеніи иже от Адама къ Лазарю четверодневному. Благослови отче!» В соловецькій: «Слово в субботу 6-ю поста на воскресеніе друга божія Лазаря». Нарешті, ак. Перетц цитує його як «Слово Адама къ сущимъ во адъ». «Апостоли» в сей титул попали, очевидно, через помилку. Те, що лишається по виключенню їх в першій копії: «Слово от Адама во адъ ко Лазарю», досить відповідає змістові твору. Слово «повѣсти» в другій копії, очевидно, стоїть в зв'язку з Лазарєвим воскресенням, про котре в творі говорить дуже мало (тільки в закінченні соловецької копії). Трудно рішити, чи в архетипі сей епізод був розвинений ширше, так що дійсно міг уважатись темою, чи він з'явився в заголовку тільки через те, що се «слово» в пізніших збірниках зв'язане було «з шестою суботою посту», з воскресенням Лазаря. Отже, на мій погляд, треба б вибрати між «Словом Адама во адъ ко Лазарю» (або: «Къ сущимъ во адъ и ко Лазарю») и «Повістею о Лазаревѣ воскресеніи». При нинішнім стані рукописного матеріалу перше здається мені правдоподібнішим, тому що і в київській копії єсть слід такого титулу. Тому заголовок, даний творіві Пипінім, «Слово Адама во Адъ ко Лазарю» я вважаю кращим, ніж даний йому Франком — «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» — поки нові публікації не дадуть чогось нового і певнішого в сій справі.

Вступ і закінчення твору має тільки соловецька копія, яка, одначе, в порівнянні з двома іншими має текст видимо гірший: Франко висловив здогад, що се запис з пам'яті, доволі свобідний і сильно деформований, далеко гірший, ніж дві інші копії. Тому ті часті, які заховалися в сій, соловецькій копії, стоять під особливим сумнівом і вимагають значних поправок. Переданий нею заспів, з деякими поправками, представлявся б так:

Слыши, небо, внуши, земле,
Яко Господь глаголаше¹:
Сыны породихъ и вознесохъ,
тъ же мене отвергошася.
Позна ося ясли господина своего,
Люди же мой не познаша мене!²
И се азъ иному славы своея не дамъ,
Но пущу Слово мое на землю,
да спасу люди моя отъ лъсти сотонины.

Заспів сей виглядає трохи фрагментарно; можливо, що кінцеві слова — про зіслання Сина божого на землю, котрим уводиться властива тема, були в оригіналі не такі короткі і лапідарні. Але більше з наших текстів не витягнем.

По заспіві акція відкривається в аді. Пророк Давид оповіщає в аді своїх товаришів по нещастю («дружину») про зіслання на землю Спасителя:

"Въспонимъ весело, дружино, пѣсньми днесъ,
а плачь отложимъ и утѣшимся"^{2а}, —
рече Давидъ въ преисподнемъ адѣ сѣдя,
накладая очитыя персты³ на живыя струны
и удари в гусли и рече:

¹ В рукопису: *глагола*.

² В рукопису сей рядок стоїть перед попереднім.

^{2а} Так починається слово в копіях київській і «Златоуста»; Франко припускає тут інверсію, перестановку, і починає з дальших слів «Удари Давидъ в гусли». Я вважаю власне дуже зручним той порядок, який маємо в сих двох копіях: слова Давида служать немов другим заспівом слова, подібно як ми то бачимо в «Слові о полку Ігоревім». Дальша фраза читається в копіях дуже неоднаково:

«Удари Давидъ в гусли, въскладываая прѣсты своя на живыя струны а сѣдя в преисподнемъ аде а рече»

«Удари рече Давидъ в гусли, възложи персты своя на живыи струны иныи накладая а сѣдя в преисподнемъ аде»

«Ѹму же глаголаше Давидъ во преисподнемъ адѣ сѣдя, накладая очитыя персты на живыя струны» (sic).

Ясно, що тут побаламучено; я розложив речення в порядку, який мені здавався ближчим до первісного.

³ «Очитыя персты» здались Франкові неправдоподібною. Але Потєбня, на мій погляд, вповні правдоподібно і гарно умотивував сей епітет в своїм коментарі до заспіву «Слова о п. Іг.»; я позволю собі навести тут сей влучний коментар: «І досі на молотках стрічаються образи очей, останок вірування, що молоток бачить і знає, куди бити. Се вірування анадто натуральне, аби ставити здогади, нібито воно занесене до Європи з середньої Африки, де воно існує в більшій свіжості, або навпаки. Порівн. серб.: «сабля са очима», Кар. П., II, 107. Природно також, незалежно від якого-небудь переказу, дивуватись явищу, яке звертає на себе увагу психологів, що привичні пальці самі знають, котру струну рушити. Відси: «вѣщия персты», т. зн. знаючі, досвідні, зручні, не конче «чародійні», бо дивно було б думати, що «оживити струну, як то робив Боян, було ділом вищим від людської мудрості» (В. Міллер, Вглядъ, 119) або здавалось таким зовсім не наївному (як то признає і В. Міллер) авторові «Сл. о Полку». Персти б'ють «съ налету», а тому

"Се бо время весело наста,
се бо приде день спасения!

Уже бо слышу пастыри —
свирають^{3а} въ вертепѣ
и гласъ ихъ проходить въ адова врата
а въ моя уши входить!

А уже слышу топоть ногъ⁴ перьскихъ конь
иже дары ему несутъ вълсви
от своихъ царевъ цареви небесному
днесь рождъшуся на земли!

А Того есмы, дружино,
много ждали дній!
Тому бо естъ небо престоль,
а земля подножие ногу его!
Того бо мати дѣвица
повивши въ пеленица,
повивающаго небо облакы,
а землю мглою,
приникше къ нему глаголаше:

"О царю небесный и великий,
что ти ся восхотѣло
къ намъ нищимъ на землю снити?
Сея ли пещеры въскотѣль еси,
или сихъ яслей,
въ нихже нынѣ лежиши?
А се коль скоро Иродъ безумный
шатаея острить на тя мечь,
убити тя хочеть —
Ѵму же небо престоль,
а земля подножие"⁵.

Слово забирае праотець Адамъ, що виступае головним персонажемъ в традиційнихъ сходженняхъ Христа. Він пропонує пророкамъ і праведникамъ послати до воплощенного Бога «вѣсть»,— щобъ вінъ визволивъ їхъ відъ адської муки:

И глагола Адамъ
сущимъ съ нимъ во⁶ адъ:

"Приидите пророци
и вся праведнии,

людині, ознайомленій з соколиними ловами і вживаннямъ інструментівъ, такими якъ гуслі або бандура, коли навіть вона і не читала в книзі про «многоочитые персты», що Давидъ накладає на «живі струны», можна було порівняти їхъ з десятима бистроокими соколами (Слово о полку Игоревѣ.— Филол. Зап., 1877, V, с. 12).

^{3а} Грають.

⁴ Се «ногъ» може бути й дописане.

⁵ Сей двостихъ я беру з соловецького тексту, де вінъ стоить передъ попереднімъ тристихомъ, в такій формі: «Тобѣ бо, Господи, небо престоль, а земля подножие».

⁶ Я заступаю тутъ ѣ черезъ о, бо воно тутъ мусить читатись повною голосівкою.

послемъ вѣсть ко⁶ владыцъ
сд слезами
на живыи онъ вѣкъ,
ко владыцъ Христу⁷,
хочеть ли насъ
отъ муки сея
избавити?⁸
А Исаия и Еремія
ругающеса адови,

и его немощнѣй силѣ,
рекоста къ Давиду:
"А кто можетъ от нас
тому вѣсть принести?
Врата мѣдная,
веревя желѣзная⁹,
замкы камены
твердо запечатанол"

Сі останні слова, вважаючи на попередне «ругающеса», треба б розуміти іронічно, хоча в зв'язку з тим, що Давид далі знаходить аж такий надзвичайний і дотепний спосіб подати вість Христові, сі затвори, що перетинають зв'язок з світом живущих, властиво б повинні звучати трагічно.

Слова Давида раптом переносять акцію вже в останні дні Христового життя на землі. Коли тут не опущено щось, то приходить ся розуміти се так, що для одшедших людський вік — се тільки один мент!

Тогда Давидъ къ нимъ ясно рече:
"Исаия, Еремей, Арон,
Езекѣй, Соломонъ,
Адамъ, Авраамъ, Ісакъ,
Ияковъ, Самонль, Даниль,
и вся седмьнадесять пророкъ,
послушайте гласа моего⁹:
А се завтра отъ насъ поидеть
Лазарь четверодневный,
другъ Христовъ,
той отъ насъ
къ нему вѣсть донесеть!"

И се услышавъ, Адамъ,
первозданный челоувѣкъ,
нача битися руками
по лицу своему,
тяжко **стоя**
въпняше глаголя:

"Повѣдай о мнѣ владыцъ,
светлый друже Христовъ Лазарю¹⁰:
Се ми въпнеть
первозданный твой Адамъ:
На се ли мя, Господи, създашь
на короткый сей вѣкъ
на земли сей быти,

⁷ Сей стих з соловецької копії.

⁸ Тут в оригіналі повставлювані а, в київській копії менше, в Златоусті більше, а скрізь через нерозуміння ритму.

⁹ Промова Давида до сього місця тільки в соловецькім. 17 пророк написані в нім цифрою. Можливо, що імення їх повинні римуватись, але я не змінив їх порядку.

¹⁰ Варіант соловецьк.: «Лазорю, друже Господень, взнеси на мя рѣчь на живыи свѣтъ ко владыце Христу».

а се мя осудивъ во⁸ Адъ
на многи лѣта мучитися?

Того ли ради наполних землю, о владыко,
а се нынѣ твой възлюбленніи,
а мои внуци — во тмѣ сѣдять,
во днѣ адовѣ — мучими скорбію
и тугою сердце тѣшать,
слезами своими очесть¹¹ зѣница омывають,
а памяти желающе¹²
велми уныли суть?

Ибо на земли сей
в малъ часъ добро видѣхомъ,
а се в тузѣ сей
многа лѣта въ обидѣ¹³ есмы.
В малъ часъ азъ быхъ царь
всѣмъ тварямъ божіимъ,
а нынѣ въ многы дни
рабъ быхъ Аду¹⁴,
а бѣсомъ полоняникъ.

В мало время свѣтъ твой видѣхъ,
а се уже солнца твоего пресвѣтлаго
не вижду на многа лѣта,
ни буря вѣтреня не слышу,
Господи!

Аще азъ сѣгрѣшихъ
паче всѣхъ человекъ,
то по дѣломъ моимъ
въздаде ми еси муку сию,
не жалуясь, Господи!

Но сего ради жаль ми¹⁵,—
азъ по твоему образу сотворенъ есмь,
а нынѣ поругаетъ ми ся,
мучить мя Дияволь злѣ,
нудя мя, Господи!

Аще азъ Адамъ,
въ породѣ¹⁶ живя,
твою божественную заповѣдь преступихъ —
а се ти, Господи,

первый патріархъ Аврамъ,
а твой другъ...¹⁷

¹¹ В рукоп.: «очи зѣница», «очи и зѣница».

¹² Франко вважав сей вірш дефектним, припускав прогалини по «память» і «желающе». Фраза неясна, бо «желати» значить і «бажати» і «жалувати».

¹³ Се «въ обидѣ» може й зайве.

¹⁴ «Адъ» тут особа.

¹⁵ Тут у всіх стоить іще «Господи»; воно, мабуть, належить до закінчення попередньої строфи, як і стоить в «Злат».

¹⁶ Себто в раю, не «в пороцѣ», як поправляв Франко.

¹⁷ Тут, мабуть, щось бракує.

иже тебе ради хотя
заклати сына своего,
Исаака възлюбленаго,
и ты рекль еси¹⁸:
"Тобою, Аврааме, благословятся вся колѣна земная!"
то той что съгрѣшилъ,
а здѣ въ адѣ семь мучится,
а тяжко въздышетъ?
Сниди, Господи, Авраама ради,
или ты, Господи, и Авраамъ согрѣшил? ¹⁹

А се твоя изволница
Исакъ съ сыномъ Іаковомъ
в работѣ сѣять во преисподнемъ адѣ...²⁰

А се²¹ Ной праведный,
иже тобою, Господи,
избавленъ бысть отъ лютого потопа²²,
а Ада ли не можеша избавити?
А ще будетъ и сей согрѣшилъ,
якоже и азъ?
А се твой велик пророк Мойси
[иже] проведъ Жидовъ въсквозъ Черное море
и глагола с Тобою на Синайстѣй горѣ
[и] в купинѣ лицемъ к лицу,
а онъ, Господи, что съгрѣшилъ есть,
оже и ²³ онъ сѣдитъ с нами въ тмѣ адовъ?
Или ти, Господи, и Моиси съгрѣши?²⁴

А Давида ты, Господи,
самъ прославилъ еси на земли,
и даль еси ему царствовати надъ многими,
а той съставилъ псалтырь и гусли,
то что той, Господи, съгрѣшилъ есть?
А и той здѣ же с нами мучится въ адѣ семь,
часто стоня въздышетъ,—
аще ли будетъ и той тако согрѣшилъ
якоже и азъ?

А се, Господи, твой пророкъ Ісайя,
изъ чрева материя²⁵ вознесенъ на небеса
и той снидъ во чрево матерне,
[якоже] и ты, Господи, сниде во чрево дѣвиче²⁶,
и той ти, Господи, с нами во Адѣ —
или ти, Господи, Ісайя что согрѣшилъ?

¹⁸ В ркп.: «ты рече ему, Господи», «тыи рече ему, Господи».

¹⁹ Се двостихъ з соловецьк.— він стоить там по дальшимъ тристиху.

²⁰ В соловецьк., де наведеної строфи про Авраама нема, сей тристихъ читається так: «А се твоя изволница Авраамъ съ сыномъ своимъ Іаковомъ, Іаковомъ внукомъ» і т. д. Я приймаю тут поправку Франка.

²¹ «Се» додаю для симетрії.

²² Приймаю тут зміну порядку слів, як то запроєктував Франко.

²³ В копіях: «то и онъ здѣ сѣдитъ...»

²⁴ З соловецьк. ркп.

²⁵ В ориг.: «мтри но».

²⁶ В ориг.: двце стья Бщы.

А^{26а} се твой великій пророкъ Даниль,
сынъ Сзекѣи пророка²⁷,
носивый древянъ козелъ на рамѣ,
прообразова божественныя твои страсти,
поразилъ тѣло златое в Вавилонѣ
и вверженъ ко лвоѣмъ в ровъ —
а тотъ, Господи, с нами в Адѣ —
или ти, Господи, и Даниль что согрѣшилъ?²⁸

А се, Господи, сынъ Давидовъ Соломонъ
[иже] созда тобѣ домъ во Иерусалимѣ
и сковавъ два орла злата,
подобни херувимомъ и серафимомъ²⁷,
и глаголаше: "Аще будетъ Богъ на землю,
то снидетъ Духъ святой во орла!"
А орла же ся поносивше по церкви
и вознесостя на небо²⁹.

А се великій въ пророцѣхъ Иоаннъ
предтеча, креститель Господень²⁷
иже родися отъ благовѣщенія Гаврилова³⁰,
в пустыни възпитася отъ юности,
ядый медъ дивій...³⁰
то что той, Господи, согрѣшилъ есть?
той на земли отъ Ирода поруганъ бысть,
здѣ же с нами въ Адѣ мучимъ есть!
А се³¹ жалуютъ пророци твои
Ильи и Енох, угодивше тебѣ
паче всѣхъ праведникъ на земли:
"Уже, Господи, не видимъ
свѣтозарнаго твоего солнца,
ни благодарнаго твоего свѣта³²,
но тугою содержимы есмы
жалѣнія нашего уныли есмы!^{32а}
Или ти и пророци что согрѣшиша?"

Грѣхъ ли ради нашихъ не хочещи насъ помиловати,
или своего времени ждеши?
Коли самъ хочещи снити,
самъ вѣси единъ,
но мы человекъ тощливи³⁴,
а ты еси³⁵ долготерпѣливъ и незлобивъ.
Принди по насъ вѣскоръ,

^{26а} В ориг. И.

²⁷ Думаю, що сей вірш додатковий.

²⁸ Тут зайвий вірш: «Или ти, Господи, и пророци что согрѣшиша»,
він, мабуть, заблукав сюди з строфи про Ілію й Еноха.

²⁹ Сі три строфи в соловецькій копії.

³⁰ Тут, мабуть, щось упущене.

³¹ В ориг.: «Но сего», «Но и сего».

³² В соловецькій: «совѣта» (стихи: «Уже бо Господи» до «уныли есмы» тільки в ній).

^{32а} Тут повторення строфи на ст. 239: в однім або в другім місці щось мусить бути зайве.

³⁴ Невитривалі, малодушні.

³⁵ Пропускаю: «Господи».

избави³⁶ отъ Ада и свяжи дїавола
и да тя увѣдятъ буявін Жидове,
а мы вси поклонимся тобѣ”.

На сій мові Адама уривається «Слово» в копії київській і златоустівській; в зв'язку з тим остання строфа тут розширена очевидними додатками. Фінал читається тільки в соловецькій копії, але теж в формі явно не автентичній: парафраза євангельського оповідання переплітається стихами з «Слова», пригаданими з пам'яті. В хвилі коли Господь заповідає сестрам Лазаря його воскресення —

Глагола Адъ ко Дїаволу:
Слышу...³⁷
прискорбна ми есть душа отпустити Лазаря
и нудимъ есть отринуту Адама.

Коли Лазар «воскресає з ада», він переказує Христові благання пророків:

«Господи, вопію[ть] ти пророци во Адѣ: перевозанный Адамъ и патриархъ Авраамъ и съ сыномъ Исакомъ и со внукомъ Іаковомъ. Давидъ же ти вопіеть о сыну своемъ Соломонъ: "Изведи, Господи, изъ ада”.

И глагола Господь къ Лазарю: "Аще бы не Давида ради, раба моего возлюбленого, а Соломона быхъ во адѣ искоренилъ”.

И сниде Господь духомъ на Ада, и множество небесныхъ вой с яимъ: и Семилъ и Рагуиль, Измаиль, Наианлъ³⁸, Тартаръ, Гавриль, Михаиль, и вси ангели идуше со крестомъ на Ада и рекуше: "Возмете врата вѣчная и да возмутца врата плачевная и видеть царь славы”.

И глаголаша ангели со пророки: "Господь силенъ и страшень во бранехъ, то бо есть царь славы! Да возмутца!”

Тогда царь великій Давидъ глаголетъ: "Коли бѣхъ живъ...³⁹ да сокрушатца врата мѣдная и веревя желѣзная сломятца”.

И тогда сокрушить Господь врата мѣдная и врата желѣзная сломятъ.

И глагола [Господь] Адаму: "Сия тя десница создала от вѣка, сия же тя изведеть тля”.

Як бачимо з наведеного, «Слово» маємо досі в дуже покаліченім і дефектнім вигляді, який може дати тільки дуже приблизне поняття про дійсний зміст і характер пам'ятки. Обидві версії: соловецька і київсько-златоустівська (дві останні настільки близькі до себе, що становлять, властиво, два варіанти одної версії) — настільки дефектні, що, мабуть, повинні вважатися копіями записів, зроблених з

³⁶ В ориг.: избави.

³⁷ Щось бракує, очевидно.

³⁸ Се ім'я Порфирьев поправляя на «Нафанаиль».

³⁹ Бракує, очевидно, слів, де Давид переказує своє пророчення про знищення воріт адових.

пам'яті. Крім прогалин, вони деформовані різними додатками і змінами, навіяними різними церковними текстами; порядок строк і стихів, очевидно, теж сильно поплутаний і не скрізь може бути реставрований. Та все ж таки і в сій покаліченій формі відчуваються високі поетичні вартості твору, так що він мусить бути поставлений між найвизначнішими пам'ятками староруської доби, коли буде потверджена і вповні доведена його самостійність і оригінальність. Спеціально — між творами нашими, коли принадлежність сього «Слова» нашим краям знайде собі більш проречисті докази. Тому я вважаю потрібним присвятити йому більше місця навіть при нинішнім стані студій над ним¹.

¹ Щоб краще дати відчуті поетичну вартість сього твору, я подам трохи свобідніший переклад його, оминаючи сумнівні місця — тим більше, що такого перекладу досі не було зроблено:

Слухай небо, вважай земле,
як Господь глаголав:
Сини я родив і возніс,
вони ж мене виріклися!

Пильнує й оселяє яслів господаря
свого,
люде ж мої не признались до мене!
Але я слави своєї не відступлю —
пішлю Слово мое на землю,
спасти людей своїх від лести
Сатаниної.

"Заспіваймо, дружино, нині
веселих пісень,
плач відложім та потішимся,"
рече Давид, в преісподнім
аді сидючи,
персти очиті на живі струни
покладаючи.

Вдарив в гусли й рече:
"От врем'я веселе настало,
от прийшов день визволення!

Чую я вже пастирів,
як загравають у вертепі —
їх голос проходить через
адові ворота
і до ух моїх уходить!
Чую вже топіт перських коней,
що везуть ними дари волхви
з своїх царств цареві небесному,
нині рожденному на землі!

Ей, Його то ми, дружино,
так багато днів чекали —
Його, що небо має престолом
і землю підніжком ногам своїм!
Його те мати-дівця

сповиває пеленами,
що сам повиває небо хмарами
а землю млоу,

і приникнувши говорить:
О царю небесний великий,
як тобі се захотілось
до нас бідних на землю зійти?

Чи захотілось тобі сеї печери
чи тих яслів, що в них лежиш
тепер,

а Ірод безумний пишається,
меч на тебе гострить,
убить тебе хоче —
тебе, що маєш небо престолом,
а землю підніжем!

І заговорив Адам
тим, що з ним в Аді:
"Ходіть но пророки
та всі праведники!
Пошлим вість до владики
зі слізьми,
на той світ живий
до владики Христа —
чи не схоче він нас
від муки сієї визволити?"

А Ісайя й Єремія,
посміваючися з Ада,
з немічної його сили,
промовили до Давида:
"Хто ж зможе з нас
вість до нього донести?
Та ж ворота мідяні,
верей залізні,

Щодо оригінальності, розсліди спеціалістів апокрифістів — Порфир'єва і Франка не викрили в загальнім чи церковнім чи апокрифічнім запасі чого-небудь, що могло б уважатися прототипом нашого «Слова». Сей мотив, що становить його головний зміст: звернутися замкненим в аді праведним до Лазаря і використати його поворот на світ як спосіб переказати через нього свої благання Христові, — не звісний поза «Словом», і так, як стоїть справа тепер,

на замки кам'яні
твердо запечатані!"

І, почувши се, Адам,
первозданий чоловік,
почав битися руками
по лищу своїому,
тяжко стогнаючи
з криком промовляючи:

"Скажи про мене владці,
світлий друже Христів Лазарю:
От що кличе до тебе
первозданий твій Адам:
"Чи на се ти сотворив мене,
щоб короткий лише вік
на землі сій прожити,
засудивши у аді
літа многі мучитись?"

Чи на те наповнив я землю,
владико,
щоб от твої улюбленці,
а мої внуки в темі сиділи
на дні адовім — скорботою
змучені,
тугою серце тішачи,
сльозьми очей зіниці умиваючи
з тугою споминаючи,
тяжко засмучені?
Бо на землі там
малий час добро ми бачили,
а в тузі сій,
многі літа поневіряні!

Малий час я був царем
усім тварям божнім,
а тепер многі літа
я рабом есмь Адовн,
а бісом невільником!

Ну та що я согрішив
більш від інших людей,
то за діло мое
дав ти муку сю мені —
не жаліюся я, Господи!

Але от що жаль мені
на вір свій сотворив еси мене,
а нині знущається,
мучить мене Диявол гірко,
насядує мене, Господи!

Нехай то вже я, Адам,
в раю живучи,
заповідь твою переступив —
але от тобі, Господи,
перший з патріархів Аврам,
твій [вибраний] друг,
що для тебе був готов
вбити сина свогого,
Ісака улюбленого,
і ти прирік еси йому:
"За тебе благословенні
всі коліна землі!" —
що ж то він согрішив,
що в аді сім мучиться
і тяжко зітхає?
Зійди, Господи, задля Авраама —
Чи ж тобі й Авраам согрішив?

А от віддані тобі
Ісак з сином Яковом —
в певолі сидять в споді адовім.
І Ной праведний,
тобою вирятований
від лютого потопу —
чи його з аду не можеш
вирятувати?
чи й він тобі согрішив як я?

А великий твій пророк Мойсей,
що Жидів провів скрізь Чермне
море
і з тобою говорив на Синайській
горі
і в купині лицем до лица —
той, Господи, що согрішив тобі,
що сидить з нами в п'ятмі
адовій —
чи тобі, Господи, й Мойсей
согрішив?

і не показує ніяких стилістичних впливів його¹, се справді може піддати гадку, що був якийсь третій твір, нам незвісний, що вплинув і на автора «Слова» і на Транквіліона. Але можливо також, що Транквіліон знав один з варіантів нашого «Слова» з пам'яті і до певної міри пішов за його ідеєю. В звіснім слові Епіфанія (властиво, псевдо-Епіфанія) нема чогось подібного ні до вказаного мотиву нашого «Слова», ні до того, що читаємо у Транквіліона, ані іншого твору такого не знаємо. Приходиться думати, що Транквіліон хибно процитував тут Епіфанія — з пам'яті, очевидно. Отже, могли у ньому помішатися ремінісценції «Слова» і звісного слова Епіфанія, що було дуже популярне в старій Русі і відбилося в звіснім слові Кирила Турівського на великий п'яток.

В кожному разі, коли навіть прийняти існування того третього твору, що відбивсь нібито на проповіді Транквіліона, то, судячи з сеї проповіді, треба було б думати, що автор «Слова» взяв з того незвісного твору тільки загальну ідею і розробив її зовсім самостійно, від початку до кінця: настільки мало є спільних точок між проповіддю Транквіліона і «Словом Адама».

Загалом, тільки в його епілозі, що читається в самій лише соловецькій копії і, без сумніву, зліплений з різних ремінісценцій, можна вказати виразні відгомони якихось книжних творів на тему сходження Христа. Так, розмова Ада з Дияволом з приводу заміру Христа воскресити Адама дійсно нагадує т. зв. Євангеліє Никодима. Так само пригадка Давида, що він свого часу прорік сокрушення воріт адових, міститься в наших перекладах Никодимового Євангелія: «Єгда бѣхъ жилъ на земли прежде, повѣдахъ вамъ: исповѣдайтеся Господеви и милости его и чудеса его сыномъ челоувѣческимъ, имже разруши врата мѣдная и затвори желѣзныя сломы»². Образ входу ангелів до аду з сим покликом: «Возмите ся врата вѣчная, и увидеть царь славы» — має свій прототип в Никодимовім Євангелії, розвивається в творі Епіфанія і в згаданім слові Кирила Турівського, котре міг собі пригадати той, що списував чи рецитовав сей епілог. Але велике питання, чи ті всі подібності були дійсно в протографі «Слова Адама» і чи сей пізніший книжник не ввів тут чого-небудь на влас-

¹ Тільки якийсь піаніший писар, списуючи Транквіліонове «Зерцало Богословія», в похвалі сьому творові нагадав заспів «Слова» в таких виразах: «Давидъ съдѣя накладая очитыя персты на живыя струны, — мы же пріемше трость скорописную съ черниломъ и бумагу, накладаемъ письменя». Цитата з соловецьких рукописів у Порфир'єва, с. 49.

² Текст XVII в., в корпусі апокрифів Франка, II, с. 298.

ну руку з інших джерел — так, як свobodно, з пам'яті, парафразував «Слово».

Найбільше ще останні слова Христа до Адама, котрими я закінчив (див. вище) виписку з тексту соловецького рукопису (в цьому рукописі текст закінчується коротким оповіданням про воскресення і вознесення, що до Слова, очевидно, ніяк не належить), можуть уважатись докладнішим відгомонам «Слова», бо ні в Євангелії Никодима, ні в тих творах, що стоять під його впливами, не маємо чогось подібного. Т. зв. Євангеліє Никодима, апокрифічний твір, який поволі складався, як приймають, на протязі приблизно двох століть, від III до V в., взагалі вважається первовзором всіх пізніших «сходжень Христа в ад» — популярної теми, котра з особливою любов'ю розроблювалася в візантійській і потім так само в нашій літературі, почавши від Кирила Турівського і до школярських віршів XVIII в. (як звісна «вірша, говорена Запорожцями кн. Потьомкін»). Всі ці сходження більш або менш свobodно і самостійно розробляють теми в сім первовзорі, зазначені не раз дуже легенько і побіжно. Тому прототипом нашого «Слова» також вважається Никодимове Євангеліє. Але скрупулятне порівняння їх не виявило ніяких безпосередніх залежностей «Слова» від Ник. Євангелія, крім основної ідеї сходження, котру автор «Слова» міг узяти, можна сказати, з повітря, настільки вона була спopуляризована церковною літературою і поезією, включно до богослужбних великодніх співів.

В Євангелії Никодима, в другій його частині, присвяченій сходженню, оповідання ведеться синами Симеона Богоприїмця, що воскресли в момент смерті Христа і списали для первосвящеників історію сходження Христа. Коли в аді засяв світ від наближення Христа, пророки стали згадувати, як вони провіщали його; речниками виступають Ісая, Іван Предтеча, Адам, Сиф. Ад і Диявол хвилюються і перечаться між собою з приводу сподіваного приходу Христа і недавнього воскресення Лазаря. В тім зачувають побідний клич ангелів: «Відчиніть, ворота!» Давид і Ісая згадують свої пророцтва про се, Ад і Диявол впадають в перестрах, в тім вступає Христос, пророки віддають йому честь і співають йому хвалу. Христос виводить Адама і праведників, і вони під проводом архангела Михаїла йдуть до раю і там стрічають Еноха і Ілію та благорозумного розбійника, розп'ятого з Христом. Ситуація, як бачимо, зовсім відмінна, вона розгортається уже після воскресення Лазаря, а не перед ним. А те місце «Слова», де Ілія й Енох виступають в числі праведників, ув'язнених

в аді, стоїть в такій рішучій суперечності з Євангелієм, що на підставі сього можна б було твердити навіть, що автор зовсім не знав Никодимового Євангелія, коли б нинішній сумний стан тексту не змушував рахуватися з можливостями, що сей уступ (який читається в ркп. київській і златоустівській) теж попав сюди пізніше, при рецитації «Слова».

В кожному разі, ніяких ближчих річевих ні стилістичних подібностей між Ник. Євангелієм і «Словом» не можна вказати — так само між «Словом» і тими популярними в старій Русі гоміліями, які розробляли тему сходження — Евсевія александрійського слово на велику п'ятницю і Епіфанія кіпрського на велику суботу, згадане Транквіліоном. В слові Евсевія розроблено мотив приходу в ад Івана Предтечі, після того як Ірод стяв його: він питає пророків, що вони прорікали про Христа; їх радісні спомини доходять до слухів Ада й Диявола, і вони все роблять для того, щоб дістати до своїх рук Христа. В довгим слові, надписуванім іменем Епіфанія, в часті, присвяченій сходженню, проповідник від себе спочатку перечеисляє пророків і праведників, замкнених в аді, і перечеисляє загально, не називаючи пророцтв окремими йменнями: один говорив до Бога: з черева адового кличу до тебе, Господи, послухай голосу мого! другий: просвіти лице своє і будемо спасенні! інший: ти, що сидиш на херувимах, з'явись! руш силою своєю і прийди спасти нас! і т. д. Се могло б дати хіба загальну притоку до такого хору пророків і праведників, який ми чуємо в нашім «Слові». Потім малюється образ Христового входу до аду і знищення його. Франко вказував тут як стилістичну подібність промову Давида в «Слові», з нагоди Христового рождества, і слова Адама в гомілії Епіфанія, коли він зачуває хід Христа: «Глась ногама нѣкоєму слышу къ намъ грядуща». Але ся подібність, розуміється, дуже далека, а дійсно — нічого ближчого від неї можна вказати!

Стільки щодо оригінальності в темі. Але незалежно від всяких припущень незвісного нам книжного джерела, котре могло бути використане автором «Слова», зостається в повній силі сказане вище про те враження безпосередності і свободи творчості, котре відчувається в сім творі в порівнянні з старими перекладами і писаннями на візантійські теми, навіть такими талановитими, як проповіді Кирила Турівського, навіть як сам «Закон і Благодать»! Там — талановите риторичне майстерство, тут — безпосередня поетична творчість, яка вправді орудує релігійним, книжним матеріалом, але розпоряджається ним також

свобідно, під імпульсами поетичної інтуїції, як Шевченко в своїй «Марії», в своїх переспівах пророка Осії тощо. Сей пророк Давид, що, сидючи в преісподнім Аді, так радісно закликає дружину до веселого співу, Первозданний Адам, який так безцеремонно розмішує свій плач до Господа з докорами йому за те, що він держить безгрішних праведників в Аді, тим часом як церковна наука казала, що через Адамів гріх всі сі праведники були повинні гріху, та й самі дуже не були безгрішні. Самі сі праведники, які заявляють без сорому, що не можуть бути такими витривалими і довготерпеливими, як Господь Бог — все се написано в свобіднім поетичнім тоні, далекім від церковного взірця.

В сім загальнім тоні, як і в прегарних образах, що зацілили в нинішнім покаліченім стані сеї поеми-містерії, як сі відгомони, що доносяться з вертепу до Аду, як сей малюнок Діви Марії над дитиною, відчувається той свобідний поетичний замисел, котрий відрізняє так само — і ще в більшій мірі, «Слово о полку Ігоревім» від усяких книжних повістей. Він ставить сі два твори поруч себе. Се споріднення їх, як я вже зазначив, відчули вже перші наші учені, скоро тільки їм довелось познайомитися з обома творами, а Франко в своїй студії постарався вказати якнайбільше подібностей між ними¹. Він означав «Слово Адама» як характеристичний твір дружинного стилю, почавши від вступного звороту до «дружини» в заспіві, а споріднення обох слів уважав за найкраще толкувати «черпанням з одної поетичної традиції, із джерела, спільного «Слову о полку Ігоревім», «Слову о Романъ»², «Слову о погибели земли Русскія» і, певно, не одному ще затраченому пам'ятникові поетичної творчості наших предків». По гадці ученого, «той факт, що дружинно-лицарську поетичну форму приложено до оспівання духовної, а радше апокрифічної теми, можна би вияснити як признак певного упадку дружинного життя і дружинної поезії: бувший дружинник в часі татарської завірюхи шукає захисту в монастирі і там доспіває свою пісню, хоч і на змінену тему; в наріканнях

¹ Він ставить поруч себе такі фрази з «Слова Адама» і «Слова о полку Іг.»:

Воспомнъ весело дружино пѣсьми	Соловіи веселыми пѣсьми свѣтъ
днесь	повѣдають
се бо время весело наста	уже бо, братиѣ, невеселая година
а того есми, дружино, много	въстала
ждали дниѣ	а мы уже, дружино, жадны
тугою сердце тѣшать	веселія
тугою одержими есмы.	туга умъ полоняла.

² [Франко] так назвав звисний екскурс про Романа і Мономаха (він се трактував нероздільно) на початку Галицького літопису.

праведників у Аді, що «тугою серце тішать» і «живуть у обиді», можна би відчуті відгомін настрою русинів під монгольським ярмом, а в слові Бога у вступі, що «не дамъ иному своєя славы», можна би відчуті слабоньку ноту надії тодішнього русина на кращу будуччину» (с. 14).

Очевидно, дослідник забагато хотів прочитати в сих словах. Але цілком справедливий його відзив, що оба «Слова» являються поетичними творами одного порядку — як у творчій, поетичній пориві одного і другого, так і в зверхній ритмічній формі. В ній [Франко], щоправда, відповідно своїм поглядам на стару нашу поетичну форму¹, даремно дошукувався правильної строфічної будови, але ритмічна будова, аналогічна з «Словом о полку Ігоревім», в «Слові Адама» відчувається доволі ясно, не вважаючи на сильно покалічений стан.

При тім, одначе, нема ніякої причини бачити в доборі теми сього «Слова», чи в чімсь іншій, симптомів упадку поетичної творчості. Як ми побачимо нижче, поетичне трактування тем героїчних і тем релігійних розвивалось паралельно, почавшись дуже рано, по всякій імовірності. Воно орудувало тими самими поетичними засобами, перейняте одним творчим поривом, який лишив свої величні відбитки однаково в духовній і в богатирській усній традиції. «Слово Адама» являється одним з найраніших, може, найранішим проявом тої релігійної, але не церковної поезії, яка відбилася в пізнішій усній традиції і правдоподібно, колись і в писаній була представлена далеко сильніше, ніж ми маємо поняття.

Моралістичні повісті. Сей рід літератури у нас не досліджувався і взагалі дуже мало звертав на себе увагу. Але він має чималий інтерес. Чимало народних, усних творів на моралістичні теми має свій безсумнівний корінь в книжних повістях аналогічного характеру; досить, напр., згадати величну псалму про Правду і Кривду, що стоїть в генетичній зв'язку з книжними творами на сю тему, як побачимо далі. Без сумніву, в сім часі, XIII—XIV в., в сій сфері йшла також своя літературна робота, але за недостатчею підготовчих праць ближче не можна вказати нічого конкретного, географічно і хронологічно означеного, і коли я роблю окремих розділ з сеї теми, то не для того, щоб дати щось певне з сеї сфери, а більш на те, щоб нагадати про потребу розроблення сеї галузі старої творчості.

¹ Див. про се в т. II. В своїй реконструкції поетичної форми «Слова Адама» [Франко] поділив його від початку до кінця на чотирьохстихові строфи, з різним числом складів, а де стиха бракувало, припустив, що щось упушено.

Для прикладу спинюсь на темі, котру мав нагоду зачепити свого часу, характеризуючи побутові теми в старім письменстві¹. В однім збірнику XV в.² маємо таку компілятивну статтю, надписану іменем «Кирила філософа словенського»:

«Так говорить Хмель до всякого чоловіка: до князів і бояр і слуг [іх], до купців багатих і убогих, до жінок старих і молодих:

"Я сильний, більший від усіх плодів земних, з кореня сильного, з племені великого і многогородного; мати моя створена Богом! Маю я ноги тонкі, черево до їди не жадне; руки мої держать усю землю; голову маю високоумну, а розумом нікому не рівний.

Хто зо мною сприятелиться та почне мене освоювати, насамперед, зроблю його блудником, до Бога не молебником, вночі сонливого, на молитву не всталивого. А по виспанню наложу йому на серце стогін і сум. Встане — з похмілля голова у нього болить, очам його світу не видно і ніщо добре йому на розум не йде. І їсти не хоче — жадає і горить його душа ще пити, хоче випити з похмілля чашу і другу, і потім п'є багато, напиваючися по всі дні. І підійму в нім похоті тілесні, і вкину його в більшу погибіль, город і село його зроблю пусте, самого його — в зло, а дітей — в неволю".

Ви ж, браття, тому не придобляйтесь! Не довго спіть, не багато лежить; вставайте рано, а лягайте пізно, молитесь Богу, щоб не вийти в напасть. Довго лежати — добра не дістати, а горя не втекти! [Дальше подаю в оригіналі, з огляду на інтересну ритмічну будову]

Лежа не мощно Бога умолити,
чти и славы не получитьи,
а сладка куска не снѣсти,
медовыя чашы не пити,
а у князя в нелюбови быти,
а волости или града отъ него не видати.
Недостатки у него дома сндять,
а раны у него по плечемъ лежать,
туга і скорбь по бедрамъ гладомъ позваниваеть.
Убожіе у него в калитъ гнѣздо свило,
привязалася к нему злая лѣньость какъ мнлая жена,
а сонъ какъ отецъ,
а оханіе какъ любая чада,
а здыдни на [не]го смотрятъ,
уловляють его какъ свинію.

Свиня, куди не ввійде, рилом тиче, так і п'яний чоловік: як у двір не пустять, під тином стоїть, надслухуючи: "чи не п'ють у сім дворі, братіє", — питає кожного чоловіка.

П'янство князям і боярам землю пустою робить, людей добрих "рівних" і майстрів до неволі приводить. Від п'янства "ох" та "убожіе зле" прив'язується. П'янство брата з братом сварить, мужа від жони своєї відлучає. П'янство ногам біль творить, руки йому дрижать, зір в очах гине. П'янство до церкви молитись не пускає, і в огонь вічний посилає. П'янство красу лица переміняє.

¹ Історія України-Руси, т. III, с. 389.

² Ученыя записки II отдѣлення, т. V, с. 64, Описаніе сборника XV в. Кирилло-бѣлоозерскаго монастыря, арх. Варлаама. Я справляю подекуди його текст за поміччю ширшої редакції, наведеної нижче.

Про кого поговор в людях? про п'яницю!
У кого сині очі? у п'яниці!
Кому "оханіє" велике? п'яниці!
Кому горе на горе? п'яниці!
Кому заутреню проспати? "п'янчивому чоловікові".

П'яниця Богові молитись не хоче, книг не читає ані слухає. Світ йому від очей заступає. Хто п'яний умре, сам собі ворог і убивця. Принос його Богові — ненависть.

Так говорить Хмель: "Коли спізнається зо мною жінка, яка б не була мудра, а почне упиватись, зроблю її безумницею, і буде їй гірше від усіх людей. Підійму в ній тілесні похоті, і буде людям на сміх, а Богом відлучена від церкви божої, так що краще їй не родитись".

Далі се слово переходить в збірник афоризмів на тему злих жінок взагалі. Незалежно від того, цілком ясно, навіть на побіжний погляд, що воно помпільює твори старшого часу. Сі дві промови Хмеля, перебиті поученням проти лінивства (самим по собі теж інтересним), належать, очевидно, старшому і ширшому творові, пізніші редакції відбивають первісну цільність сього архетипу. Так, в варіанті, виданім з одного збірника XVII в.¹, «Слово Кирила Філософа» містить такі промови Хмеля:

«Так говорять Хмель всякому чоловікові, не тільки простому, але й інокам і священникам, царям і князям, багатим, нищим і убогим, і жєнам старим і молодим: "Я Хмель, найсильніший на світі, більше від усіх плодів земних, кореня високого, племені сильного, від матері благородної сотворен Богом. Маю ноги довгі, а не кріпкі, черево маю не жадне; руки мої держать усю землю. Голову маю високу. Ум мій нікому не рівний, неустроєний, многоглаголивий; очима безсоромний.

Хто зо мною сприяється й почне мене освоювати, зроблю його блудним і Богові не молебним, у всім безумним, на молитву не встанливим, вночі сонливим. Не виспавшись встає, зіхає, ригає. І більший смуток наложу йому на серце: ставши з похмілля, в голові біль і очі світу не видять, а ум його нічого доброго не помислить. І солодкого їсти не схоче, гортань йому пересихає, хоче пити, а випивши чашу або й другу з похмілля, нарешті, напивається і по всі дні буває без пам'яті. І підійму в нім похоть плотську, всякі замисля лихі, на діла неподобні. Потім вкину його в більшу погибіль в безмірнім п'янстві, і буде всіма зневажений, і відійде від заповідей божественних".

Так говорять Хмель: "Коли спізнається зо мною цар або князь, насамперед, зроблю його гордим та пишним, потім безумним і нерозсудним, лютим дуже і немилосердним до людей. Почне він пити через ніч з молодими дорадниками, а спати до полудня. Людям управи не дає, а бояре у сиріт почнуть брати хабарі, неправедно суди судити, сироти ж і убогі вдовиці тяжко заплачуть і гірко заридають на непорядки в землі. Всіма буде він [цар або князь] зневажений і висміяний, і весь народ, побачивши, що їх цар або князь не пильнує царства свого, скине його з гідності його і вижене його з царства свого. Тоді зрозуміє свою погибіль і гірко буде плакатпсь на своє безумство і страту царства свого, і не pomoже то нічого".

Так говорять Хмель: "Коли спізнається зо мною святий, або

¹ Видав його проф. П'ятуховъ: Къ вопросу о Кириллахъ-авторахъ.— Сборникъ отд. рус. языка, т. 42.

ігумен, або піп, або дякон, або калугер,— буде ні божий, ні людський: всьому мирові в ненависті, і гідність свою стратить”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною боярин на великім уряді, зроблю я його гнівним, немилосердним і срібллюбним, і, побачивши то, цар або князь скине його з уряду, і він, нарешті, заплаче від своєї погібелі”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною “гость” [купець], зроблю його убогим і нищим, всім зажуреним. Буде ходити в старій, подертій одежі і дірвятих чоботях, почне у добрих людей позичати золото й срібло, заставляти жінку й дітей. Подвір’я йому не дають [не наймають], і позичати йому не хочуть, бачучи, що він пняк, убогий і ні в чім не порядний”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною селянин, почне ходити по пирах, і я зроблю його двір пустим, його самого задовженого, а жінку й дітей будуть бачити в роботі [неволі] по людях”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною слуга царський або княжий, приведу його у князя до ненависті, буде він ні дворянин, ні селянин, і помре в нездоров’ю, через свою непорядність”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною чоловік “мастеровий”, хоч який би був мудрий, відберу у нього розум і молодість знищу його, зробивши гірким п’яницею — гірш від усіх людей. Наведу на нього злидні, і свого ремесла не схоче робити, хотітиме все пити, і не буде йому в житті сім добра”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною жінка, яка б не була вона мудра, почне запиватися до п’яного, зроблю її блудницею — підійму в ній похоть на блуд. Потім вкину її в останню наругу і всякий докір, так що краще б їй не родитись”.

Хто не відстане великого п’янства і злого божевілля, зроблю його нужденнішим і гіршим від ідола. Ідоли бо не можуть творити ні злого ні доброго, а п’яний чоловік і в добрім місці творить усе зле”.

З порівняння можна переконатись, що слово XV в. містить тільки початок і кінець промови Хмеля, як була вона в архетипі. Стилiстично слово XV в. ближче до нього (напр., в нiм нема царiв, тiльки князi), але змiстом «Слово» XVII в. повнiше вiддає сей архетип. Варiантiв сеi повiстi про Хмеля дуже багато¹, i порiвняним розбором iх можна б сей архетип приблизно вiдбудувати. В деяких варiантах² промови Хмеля вводяться оповiданням, як чоловiк надибав в лiсi яблуню, обвиту хмелем, i, поцiкавившись, зiрвав одну «смоковицю» хмелеву, i «та трава» проговорила до нього, назвала себе, i тими промовами, вище наведеними, остерегла його, аби вiн кинув зiрвану головку, аби не було йому лиха.

Церковна лiтература. Майже все, що можемо вказати скiльки-небудь певне для сеi доби,— се писання рiзних ерархiв українського походження або виховання, якi скiнчили свою дiяльнiсть на рiзних високих становищах Великорусi, i твори iх ввiйшли в церковну лiтературу та кано-

¹ Кiлька вказано проф. Пiтуховим при згаданiм виданнi.

² Такий виданий в «Памiятниках стар. рус. лiтератури» Костомарова.

нічний ужиток Московщини. Те, що не попало туди, загинуло для нас або криється між анонімною літературою. Те, що ввійшло в московський обиход, дає деякі ілюстрації для своїх українських джерел, аналогії настроїв і реагування на такі загальні явища, як татарщина або різні останки княжо-дружинного укладу вихованого на Полудні.

Найбільше і найважливіше, що ми тут тепер маємо, се слова *Серапіона*, єпископа Володимира суздальського; єсть їх п'ять достовірних (інше, що пробувано прийняти за його твори, доволі непевне)¹. Автор був печерським ігуменом, до р. 1274 р., коли приїхав до Володимира суздальського разом з митрополитом Кирилом, і тут на соборі був поставлений єпископом володимирським, але пробув на сім владицтві недовго, другого ж року вмер. З огляду, що він був вибраний печерським ігуменом, мусимо вважати його людиною київською, коли не уродженням, то вихованням, освітою, літературною школою; отже, твори *Серапіона* являються продуктом сучасної української культури. Літописи, записуючи його смерть, зазначають, що був він «учителень зъло въ божественномъ писаніи», і се треба розуміти так, що, будши владикою, він часто і добре поучував своїх вірних з писанія.

На сій підставі деякі дослідники всі слова *Серапіона* датують сим останнім роком його життя. Але се не обов'язково; з згаданих п'яти слів тільки друге (сказане в 40-ий рік татарщини) та ще п'яте дають підставу положити їх на сей рік. Перше, навпаки, повинно бути положене на перші часи татарщини. Воно звернене до «братіи», так само і третє, досить близьке змістом і тоном; тим часом II, IV і V, теж близькі змістом, звертаються до «чад». Можливо, що по сій формальній прикметі їх треба й поділити на дві категорії: слова, проголошені *Серапіоном-ігуменом* і *Серапіоном-владикою*.

Всі вони доволі одностайні змістом і стилем, і своїм тоном і мораллю нагадують звісне слово «о казняхъ божіихъ», надписуване іменем Феодосія печерського. Провідна ідея слів *Серапіона* — се страх перед гнівом божим, котрий нагадує себе різними грізними подіями, а головню страшною татарською бідою — пам'ять про неї проходить через його проповіді як провідний мотив, як осторога на поправу і стримання від злих діл. В першій слові вона виступає як кульмінаційний пункт в цілім ряді таких острог,

¹ Тексти, видані проф. Петуховим: «Серапіонъ владимірскій, рускій проповѣднякъ XIII в.», 1888.

які починаються великим землетрусом (можливо, тим самим, що записаний в літописі під р. 1230):

«Чули ви, братіє, самого Господа, як говорить в євангелії: в останні літа будуть знамення в сонці, місяці і зорях, землетруси в різних місцях і голоди. Сказане тоді Господом справдилося тепер, при останніх людях. Скільки разів бачили ми, як сонце погибало, місяць мерх і зорі мінилися,— тепер же й трясіння землі бачили на свої очі. Земля, від початку утверджена і нерухома, божим велінням тепер рухається, хитається від наших гріхів, не може зносити беззаконства нашого. Не послухали сьмо євангелія, не послухали апостола, не послухали пророків, не послухали великих світил — кажу про Василя, Григорія Божого слова, Івана Златоустого й інших великих святих, котрим віра була утверджена, еретики відогнані і Бог всіма язиками був пізнаний. Ті безнастанно нас учать, а ми однаково тримаємось беззаконства. І от Бог остерігає нас знаменнями: землі трясінням, його велінням. Не говорить устами, але ділом нас остерігає. Всіма караючи, таки не відведе нас Бог від злого обичаю, і от тепер землю трясє і хитає, хоче струсити з землі беззаконства і гріхи многі, як листя з дерева.

Може, хто скаже, що й давніше були теж потрясення. Що були потрясення — се й я скажу, що так, але що потім було нам? Чи не голод, не пошесть, не війни многі? І ми все-таки не покались, доки не прийшов на нас немилостивий язик, за божим допustom, і землю нашу вони пуну вчинили, городи наші пополнили, церкви святі поруйнували, отців і братію нашу побили, матері наші й сестри наші збезчещені були...»

Найбільш яскравий і сильний образ сього татарського спустошення дано в третім слові, також зверненім «до братії»:

«Зруйновано божественні церкви, споганені сосуди церковні, потоптані святощі, святих стали поживою меча, тіла преподобних на жир птахам покінені були; кров отців і братії нашої як вода многа землю напоїла. Князів наших і воевод відвага зникла; хоробрі наші, повні страху, тікали; пребагато братії нашої і дітей наших в полон поведено. Села [рілі] наші лядиною заросли; велич наша упокорена; красота наша пропала; багатство наше пішло на користь іншим; труд наш поганим у спадщину пішов; земля наша маетком іноплеменників стала. Ми впали в презирство сусідам землі нашої, в глум попали ворогам нашим, бо звели на себе, як дощ з неба, гнів Господень...»

Єсть тут певна каденція в вислові:

«Кровь и отець и братіи наша, аки вода многа, землю напои.

Князій нашихъ, воеводъ крѣпость ичезе.

Храбрій наші страхи наполньшеса бѣжаша.

Множайша же братія и чада наша въ плѣнь ведени быша» і т. д.

Слово друге, четверте і п'яте, звернені до «чад», інтересні певними конкретними виясненнями того «беззаконія», котре накликає сей гнів божий. Се, з одного боку, немилосердя, ненависть, лихварство і скупство, перелюбство, сквернословство і п'янство, з другого — різні поганські забобони, проти котрих проповідник особливо різко повстає й яскраво їх описує. В слові четвертім він повстає проти

віри в волхвів, що вони своїм «волхвуванням» роблять урожай і голод. З приводу сильного голоду, що трапився тоді, наслідком трьохлітнього неврожаю, люди почали шукати волхвів, пробуючи їх водою: «коли почне потопати, то неповинен, а коли поплине, то волхв». Таких вилапаних волхвів палено живцем, і «цілий град і мир» ставав винним в убивстві — се закидає їм проповідник. В слові п'ятім, повторюючи сі закиди, він ще згадує про доходження, чи хто не поховав висільника або потопельника, і тим накликав голод:

«Тепер, бачучи гнів божий, ви проголошуєте: "Коли хто поховав удавленника або утопленника, не лишайте сих людей, вигребіть!" От безумство зле, от маловірство! Повні ми злого і того не каємось! Потоп за Ноя був не за удавленника, ані за утопленника, але за людські неправди, так само й інші карі нечисленні. Драч город 4000 літ стояв, а потім море його потопило, і тепер він в морі. В Ляхах від великих дощів 600 людей потонуло. В Перемишлі городі 200 потонуло і там же голод був 4 роки. Все було за сих років за гріхи наші. Люде! чи се ваша покута, чи сим Бога умолите, що утопленника або удавленника вигребете? Чи сим хочете утишити кару божу? Краше, братіє, відстаньмо від злого, облишім всі злі діла: розбій, грабительство, п'янство, перелюбство, скупство, лихву, обіду, злодійство, лживі свідчення, гнів, ярость, злопам'ятство, брехню, наклеп, лихварство! Я, грішний, все вас учу, діти, велю вам каятись, ви ж не відстаєте від злих діл!

Коли на нас прийде од Бога якась кара, то ще більше його гнівимо, видумуючи пояснення: через те погода, через се дощ, тому жито не родить — беретеся порядкувати боже сотворіння, а безумством своїм не журитесь!

Погані, не знаючи закону божого, не убивають своїх одновірних, не грабують, не оббрікують, не клеплять, не крадуть, не присвоюють чужого. Поганин свого брата не "продасть", але як на кого впаде біда, то викуплять його і на "промисел" йому дадуть; знайдене на торгу оповіщають. А ми вважаємо себе за вірних, в ім'я боже есьмо хрещені, заповіді його завсіди чуємо, а повні неправди, немилосердя, братію свою грабуємо, вбиваємо, поганим продаємо, брехнею, завистю, коли б можна, то з'їли б один одного — тільки що Бог боронить. Чи вельможа чи простий чоловік — всі жадні прибутку, аби кого обідити.

Окаянний! кого з'їдаєш? чи то не такий чоловік, як ти? не звір і не іновірець! По що ж ти плач і прокльони стягаєш на себе? Чи ти безсмертний? чи не сподіваєшся суду божого, ані нагороди кожному по ділам його? Від сна вставши, не на молитву ум звертаєш, але як би кого скривдити, брехнею когось перемогти...»

Сей гуманний тон в змісті, як і гарні з літературного погляду партії, котрих взірці я навів, дають Серапіонові одно з визначніших місць серед наших проповідників. Інтересне се, що прикладом з морального погляду для нього служать звичаї татар («поган»): ще не пережита мораль родовоплемінного колективу протиставляється індивідуалізму і егоїзму класово диференційованого громадян-

ства. Явище, дуже звісне в світовій літературі, старій і новій,— сим разом можемо констатувати його у себе.

З того ж владичного собору 1274 р., на котрий приїздив з митрополитом Кирилом архімандрит Серапіон, щоб дістати на нім посвящення на єпископа володимирського, маємо твір самого митр. Кирила, котрий його вписує в ряди письменників і мусить бути тут принотований, хоча, властиво, стоїть на межі писань літературних і канонічних. Як відомо, митр. Кирил був вибраний на митрополію Данилом, під сам час Батиевого наступу. Митр. Йосиф, присланий від патріарха саме під ту хвилю (десь при кінці 1237 або на початку 1238 р.), тоді незвісно де зник (думають, що вернувся назад до Візантії), отже, Данило послав на священня свого кандидата. На тій підставі Кирила вважають галичанином; може бути, що в дійсності був воляняком або киянином, але нема сумніву, що був він, в кожному разі, вихованцем нашої, полудневої школи і культури. Отже, те, що єсть в його писаннях літературного, повинно належати сюди.

Митрополічі та єпископські писання канонічного і «учительного» характеру — се взагалі один з тих пунктів, які мусять викликати вагання. Передусім, що в них треба класти в категорію літератури, а що в рубрику діловодства, канонічного права, одним словом, письменності, а не літератури? По-друге, що в них рахувати на рахунок індивідуальної творчості того єрарха, з іменем котрого вони фігурують, і що — на рахунок його канцелярії, його кліру і двору, де бували звичайні особи, до котрих належало укладання чи стилізування всякого роду писань, які входили від єпископа? В грецькій практиці ці секретарі звались «риторами» («ритор, що пише учительні слова від особи архієрея»)¹; очевидно, з усякими іншими грецькими порядками звичай мати таких «риторів» перейшов і в практику нашої старої церкви. Послугами таких риторів мусили у нас особливо користуватись митрополіти та єпископи греки, які слабо володіли слов'янською мовою. Тому, хоч питання духовних осіб грецького походження, які приходили дуже часто просто з Візантії, нічим не зв'язані з місцевою літературою і культурою, я за краще вважав не вводити в сей огляд (категорія ся, здебільшого, не так і важна з літературного погляду, бо лише кілька з писань того роду мають щось до літератури, а не письменності

---

¹ Про сю практику у Голубінського, II, с. 120, і там же цитата з збірника грецького канонічного права.

тільки ¹⁾),— все-таки вважаю потрібним зробити се застереження: в писаннях, які виходили від духовних — греків, особливо коли вони складені доброю слов'янською мовою, не виключена рука редактора місцевого виховання.

Щодо українських єпископів і митрополитів походження місцевого, то в укладанні їх пастирських листів участь таких двірських секретарів, хоч теж можлива, мала менше значення. Кінець кінцем секретар був вихованцем приблизно тої ж літературної верстви, що й його патрон — архієрей, отже, шонайбільше — тут питання авторського імені, а не літературної школи. Але, розуміється, ся хиткість авторства не додає нічого до невеликої літературної ваги, яку мають такі чисто канонічні писання. Отже, хоч митрополита Кирила вводимо як третє ім'я в ряді митрополитів-письменників місцевого походження — після Іларіона (як правдоподібного автора «Закона і Благодаті») і Кліма Смолятича, але чисто літературної вартості в тім, що маємо з його іменем, знайдемо не багато.

Незадовго перед тим митр. Кирил виписав собі з Болгарії від деспота Якова-Святослава слов'янський переклад новішої редакції Кормчої з толкуваннями Арістіна ²⁾ і, очевидно, взяв її як норму для перевірки правильності церковної практики, яка існувала в різних єпархіях його митрополії. Ся перевірка виявила багато відхилень від канонічних норм і неоднотайностей в обрядовій практиці різних країв. На соборі, в котрім, окрім митрополита і поставленого Серапіона, брало участь ще четверо владик, були обговорені сі різні неправильності, і митр. Кирил оповістив про них духовенство обіжником від свого імені. Під іменем «Правила Кюрила митрополита руського, съшедшихся єпископъ: Далмата ноугородьского, Игнатья ростовьского, Феоноста переяславьского, Симеона полотьскаго на поставление єпископа Серапиона володимирскаго» він ввійшов потім до «Кормчих» як обов'язкова норма ³⁾. Кидається в очі доволі przypadковий добір поданих тут помічень. Тільки перший розділ, що обговорює порядок ставлення в духовнім степені, вимоги, які повинні ставитися кандидатам, і висота оплат, котрі мають побиратись від них за ставлен-

¹⁾ Вони натомість включені в мій огляд в «Іст. України», III, с. 479 і дл.

²⁾ Пор. вище; в супровіднім листі Яков-Святослав називає сю «Кормчу» «Зонарою», але вона містить толкування Арістіна; се толкують так, що по імені найстаршого з коментаторів, Зонари, всякі толковані «Кормчі» стали називатися «Зонарами».

³⁾ Памятники древнерусскаго каноническаго права (Рус. Ист. Библ., VI), 2 вид., 1908.

ня, має більш загальний і принципіальний характер. Але нас ся канонічна сторона тут взагалі не займає, тільки вступ, що має більш літературний характер.

Починається він загальними міркуваннями про «боже промишление», дуже неясно висловленими; далі автор переходить до непорядків, завважених в своїй митрополії, і висловлює надію, що з тим як «правила церковні», давніше неприступні в своїй грецькій мові («помрачени преже сего облакомъ мудрости елиньскаго языка»), тепер стали приступні в новім толкуванні (ся тирада взята дослівно з передмови сербського перекладу «Кормчої»), тепер вони вже не будуть переступатись. Інакше се принесло б нове горе. І тут автор дає маленький образок сучасних бід, в душі Серапіона:

«Кый убо прибытокъ наслѣдовахомъ оставльше божия правила? Не рася ли ны Богъ по лицу всея земля? Не взяти ли быша гради наши? Не падоша ли силнии наши князи остриемъ меча? не поведени ли быша въ плѣнь чада наша? Не запустѣша ли святаыя божия церкви? Не томи ми ли есмы на всякъ день от безбожныхъ и нечестивыхъ поганъ? Си вся бывають намъ, зане не хранимъ правилъ святаыхъ нашихъ и преподобныхъ отецъ».

Крім сеї, як бачимо, доволі тощої передмови автор вставляє в різних місцях дальшого канонічного викладу короткі поучення, а після нього в деяких «Кормчих» наступає поучення священникам («ерейському преподобному соборові»), яке надписується теж іменем Кирила і тому вважається, з деякою правдоподібністю, твором того ж Кирила і закінченням його правил. В кожному разі, се оригінальний староруський твір, не пізніший XIII в., доволі інтересний своїм гуманним духом, який нагадує наведене вище (V) поучення Серапіона, так би сказати, духово з ним споріднений:

«Одної душі людської не варт цілий світ. Як же ж не попасти в огонь негасимий тому, хто введе в соблазн душі многих? Простець, прогрішивши, відповідь перед Богом за свою одну душу; ерей же, согрішивши, введе в соблазн многих і за душі їх буде засуджений Богом. Отже, на будуще стережіться всякого гріха і не служіть тілові. Відкиньте від себе п'янство і обжирство. Відстаньте від тяж і сварів, ворожнечі, хули на друга, поганого «різоімання» (лихварства) і порук, гордості і многоріччя, мерзості і ярості, клятьби й брехні, скупства і немилосердя, зависті й ненависті, лєсті і лукавства...

Ложних книг не читайте, від еретиків ухляйтесь, від чарівниць тікайте, таким, що говорять не від божественного писання, замикайте уста. Коли чого не знатимете, мене спитайте, я не полінуюсь сказати вам...

Пильнуйте й чад своїх, тих що від вас родились, аби до женення не поганились блудом, а дівчата до мужа... Челядь свою поучуйте, голодом не моріть, одежі доволі давайте...»

Сі поучення нагадують посланія іншого митрополита, уже безсумнівного галичанина Петра московського, кандидата Юрія Львовича галицького, який в дійсності стався одним з фундаторів політичної сили Москви. Митрополитом Петро був в рр. 1308—25, і по словам його життя, зложеного для канонізації дуже скоро після смерті, він «преходя Волянскую землю¹ и Кіевскую и Суздальскую, уча вездѣ вся», викладав свою науку, «протолкуя евангельская писанія и апостольская якоже Великій Василей, Іоаннъ Златоустый и Григорей». З таких писань, або «послань», особливо звісне і пам'ятне в історії московської церкви одно, котрим заводилась практика відбирання парафій у повдовілих священників. Життя повдовілих священників, очевидно, бувало настільки часто і настільки сильно непоправне, що митр. Петро і його наступники настоювали, щоб такі вдовці або йшли в монастир, або «складали з себе ризи», як висловлюється митр. Петро: «аще иметь въ слабости пребывать и любити мірскыи сласти — да не поестъ». В сім посланії митрополит згадує, що він уже «багато разів писав до священників і монахів, як їм жити», і то, власне, на сю тему вдових священників спеціально. В закінченні даються короткі поучення вірним взагалі.

Друге таке посланіє звернене виключно до церковників — ігуменів, попів і дияконів — і обертається в крузі загальних поучень. З літературного погляду ні одно ні друге не має в собі нічого скільки-небудь замітного.

З старого Києва маємо один твір, який з значною правдоподібністю можемо зачислити до другої половини XIII в., так би сказати, — Серапіонової доби, бо вийшов він з того ж печерського осередка. Висловлено було навіть здогад, що се таки й твір Серапіона², але я свого часу мав нагоду висловитись проти сього здогаду і застаюсь при сім погляді й тепер. Твір бо сей належить до школи панегірично-риторичної, в стилі Кирила Турівського, без всякого нахилу до моралізму, тим часом як Серапіона мусимо характеризувати як мораліста передусім, не дуже охочого до риторизму як штуки для штуки.

Се «Похвала св. Феодосія», що заховалась в одинокій скарбниці київської творчості сеї доби — «Печерським Патерику». Написана зв'язло, логічно і з стилістичного погляду дуже зручно, вона не блище якимись оригінальними

¹ В ширшій значенні, земель Галицько-володимирської держави.

² Сю гадку висловив архімандрит Леонід Кавелін при виданні тексту в московських «Чтеніях» 1890, II («Два памятника древнерусской киевской письменности»); мої замітки в III т. «Історії», с. 478. Нове видання тексту в «Патерику» вид. Абрамовича, с. 174.

думками, ні яскравими поетичними образами, але як твір вищої літературної школи варта всякої уваги, особливо з огляду на ту темну добу, до котрої належить.

Починається вона поясненням того свята, котрому присвячується сей твір — дня преставлення св. Феодосія, началоположника організованого монашого життя на Русі, що з того приводу поставляється поруч св. Володимира: той дав пізнати Бога, Феодосій же навчив іти путем, вказаним Христом — лишити батька, матір і взяти хрест Ісусів. Автор далі начеркує біографію Феодосія, на підставі Несторового житія, короткими штрихами, зручно стилізованими текстами або риторичними загальними місцями, і переходить у властиву похвалу в формі акафіста його преставленню:

«И въ день преставленья твоего любовью ликъ съставльше зываем ти:

Радуйся, просвъщеніе земля Руськые — ибо яко деньница на западъ явльшися отъ востока восня и всю землю просвъти.

Радуйся, преписателю и образа и путей воюю и наставниче мнишьскому житью...

Радуйся, насадителю винограда Христова, яко прострошася розгы его до моря и до рѣкъ отрасли его — нѣсть бо страны ни мѣста, идеже не бысть лозы винограда святаго Федосья...

Радуйся, отче Федосин, наша похвало, наше великолѣпье! Лавра твоя хвалится о тебѣ и в концехъ вселенныя славится нареченье ея,

Страны дивятся отцемъ бывшимъ в ней:
како просияша акы звѣзды на тверди,
дѣлатели заповѣди божия явишася,
чюдогворци показашася,
пророчеству отъ Бога сподобишася,
прозрѣнью отъ Святаго Духа даръ прияша,
словеси божественному быша учителя.
Гритекоша цесари,
поклонишася князи,
покоришася вельможи,
вѣстрепеташа силнии,
ужасошася иноязычници,
видяще челоуѣки небесныя по земли ходяща
и акы къ престолу господню в дом Матери божия собирающася
и пѣснь ангельскую поюща беспрестани
и съ ангелы вкупъ водворяющася к жертвеняку Господню...
Таки суть отрасли твоего винограда,
таки суть вѣтвы твоего корене,
таки суть столпи твоея храминны,
така суть чада твоея прирочения,
таки суть отци твоея лавры!»

По сім наступає частина благальна — молитва до святого, аби згідно з своєю передсмертною обіцяною помагав нинішній печерській громаді, хоча і не гідній своїх славних попередників ("аще и не достигнемъ грядти путемъ прежнихъ твоихъ ученикъ»). Аби пам'ятав своє приречення, що всім, хто скінчить своє життя «в місці св. Бого-

родиці», святий візьме на себе гріхи і відповідь за них перед Богом. Умираючи, пригадує автор за Нестором, св. Феодосій велів уважати: «коли по моїм відході до Господа буде се місце множитись монахами і всім потрібним обилувати, то знайте, що маю дерзювання у Бога і молитву м'єю він приймає». Отже, «не обладано ни разрушено оть кого мѣсто твое; но оть лѣта растяше и превосходяше», з того видко, що молитва святого мала у Бога велику силу. «Аж коли намножились гріхи наші і переповнились беззаконства наші, і злоба наша прогнівала Бога,—поруїнувались доми божі й монастирі були знищені, городи були полонені і села спустошені», «оть языка незнаема, оть языка немилостива, оть языка стыда не имуща ни Бога боящася ни утробы челоувѣколюбивы держаше». Тому до святого молитва, щоб він підніс руки до Богородиці, аби згадала свою давню милість до монастиря і дала пільгу від гіркої біди та «відігнала ворогів лукавих і хульників православної віри».

І автор кінчить, перепрошуючи святого за своє «малое похваление», аби не образивсь ним і заступив автора перед Богом.

Твір, таким чином, має характер індивідуальний, чисто літературний, не був, очевидно, призначений для проголошення, а для читання. Ті вирази, в яких він говорить про татарську неволю, дає розуміти, що писалось се не дуже довго після того, як вона настала, як ще не стала явищем давнім і хронічним, з другого боку, було се перед тим, як Київ вийшов з фактичної залежності від татар. Виявляючи в авторі добру літературну школу, вправну письменницьку руку, похвала ся свідчить, що і в сій найтяжчій добі літературна традиція і школа таки трималась в Печерським монастирі. (До речі, самий зміст похвали, де вона говорить про се святкування річниці смерті св. Феодосія — «веселитися нам лѣпо есть духовно и праздновати совершенно, раку имуще предъ очима нашими отця нашего Феодосия»,— говорить за те, що монастир зовсім не був в такій повній і безвідрадній руїні, в якій його представляє пізніша печерська традиція, переказана, напр., в «Синописі»).

Ся літературна традиція трималась, очевидно, і поза Печерським монастирем в тодішнім Києві, який довго ще жив спадщиною свого золотого віку, по тім, навіть, як вивтікали з нього князі, митрополити, великі бояри і крилошане. Навіть в першій пол. XVI в., яка вважається часом найбільшого занепаду українського церковного життя взагалі і мусила особливо тяжко переживатися в Києві по татарських спустошеннях кінця XV і поч. XVI в.,—навіть тоді ще Київ захує стару репутацію культурного, літературного осередка. Ростовський «поселянин», що складав в 1530-х рр. свою літописну історію, звісну тепер під назвою Тверського літопису, виправдуючись перед читачем за можливі прогріхи, пояснює, що він не вчився ні в Києві, ні в

Новгороді, ні в Володимирі¹. До татарського погрому 1482 р. Київ мусив тим більше оправдувати свою літературну репутацію.

Кінцеві замітки. Різномірний матеріал, зведений в сім огляді літературної творчості XIII—XIV в., незалежно від того, чи він має виразну українську метрику чи ні, досягає, я сподіваюсь, ту мету, котру я мав на оці. Він має дати приблизне поняття, в яких напрямках і формах мусила розвиватись літературна робота в українських землях в сім часі, по імпульсу, раз даному київським літературним і взагалі культурним рухом в епоху його розцвіту. То, що нам бракує в письменній традиції, до певної міри доповнять відгомони старої усної словесності, що відбила на собі образи і мотиви також і книжної творчості сих переломових століть XIII—XV. Хоч я кладу межу на другій половині XIV в., словесна творчість, як усякий органічний процес, продовжувалась і покривала сю межу, як і всяку іншу. Відбиваючи в однім літературні явища і впливи попередніх століть, в інших знов точках безпосередньо стикалась вона з явищами і течіями пізнішими. Таким чином, дальша частина праці, присвячена усній традиції переходнової доби: від пізніх княжих часів і аж до першого відродження XVI—XVII вв., в багатьом служитиме доповненням розділам, присвяченим книжній творчості XII, XIII і XIV вв.

Я тільки що одмітив ті відгомони і відзиви, які свідчать нам про продовження в Києві, хоча в ослаблених формах, літературного руху старшої доби. Нема ніякого сумніву, що він розвивався в формах доволі багатих, різномірних і яскравих також і в Західній Україні, яка в XIII і XIV вв. була головним резервуаром української державності і культури, виробленої київською добою. Ті випадкові характеристики, які заховались для часів, уже не освітлених для нас галицько-волинським літописанням, після 1289 р., непереможно змушують думати про багату і різномірну західно-українську творчість. «Тогда бо бяше въ своей чести и времени земля Волинская (Галицько-волинська держава Юрія Львовича) — всякимъ обиліємъ и славою преимуца, аще нынѣ по многихъ ратехъ и не такова», — споминав при кінці XIV в. про часи Юрія Львовича митр. Кипріян, мабуть, на підставі оповідань, що чув він в Галичині і на

---

¹ «Не бѣхъ Кіянннъ родомъ, ни Новгорода, ни Владимира... не нмамъ многа памяти ни научихся дохторскому наказанію, еже сочиняти повѣсти и украшати премудрыми словесы, якоже обычай омуь риторы».

Волині про те, як виглядали сі краї перед польською окупацією. Його характеристика потверджується короткою, очевидно, сучасною українською запискою (перехованою у Длугоша) про сього Юрія, що він був «мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий: за його управи Руська земля тішилася спокоєм і славилась своїм багатством»¹. Я вище вказав, що, дійсно, сі часи, останні десятиліття XIII і перші XIV в., можна вважати часами економічного і культурного розцвіту Зах. України², і на сю приблизно пору можуть припадати ті, вицвілі і поблідлі образи «багатого Волиня — красного Галича», донесені північною билинною традицією, коли, супроти підупалого Києва, знищеного Переяслава, заглохлого Чернігова, сей західний український кут малювався краєм пишного багатства, вишуканої розкоші, витонченої культури³.

Але власне риси далекого екзотизму, в котрих малювалась тодішня Галичина, зливаючись з образами Візантії, Зах. Європи і навіть «Індії багатої», нараз, власне, показують, наскільки далеким і чужим краєм стала для країв великоруських, а може навіть і північноукраїнських Західна Україна тих переходних століть. Се ж може до певної міри об'ясняти нам, чому з її тодішньої культури і письменства до нас заціліло так безконечно мало. Коли на місцевім ґрунті не заціліла ні одна копія Галицько-волинського літопису, ні одна з безчисленних книг споряджених книголюбцем «філософом» Володимиром Васильковичем, майже нічого з предметів тодішнього мистецтва, — не дуже дивно, що ми не маємо нічого і з тої літературної продукції, яка мусила там розвиватись. Земля ще від часу до часу відкриває щось з захованих в ній матеріальних скарбів, в тім роді як «Молотовське срібло», характеристичний образ місцевого мистецтва другої пол. XIV в.⁴ Але в місцевих книгозбірнях не відшукалося нічого з письменства сеї доби. Літературно освічених галичан та волиняків стрічаємо на різних ерархічних позиціях Великої Росії, але від тих книжних скарбів, які вони мусили приносити з собою до своїх нових столиць, не зосталось нічого, крім сеї дорогоцінності — Галицько-волинського літопису. Хто зна, може, ще щось викриється з часом!

¹ Див. в III г. «Історія України», с. 114.

² Див. в т. I.

³ Про сі образи далі, в т. IV.

⁴ Описані мною свого часу в «Записках львів.», т. XXV.

Сим я кінчаю першу частину праці, присвячену старшим пам'яткам нашої словесності, усної і писаної. Вона трохи розрослась у мене під руками при своїм викінченні, а що з технічних причин з великими книгами тепер особливо трудно, прийшлося поділити сю першу частину аж на три томи.

Я бачив себе змушеним увести досить багато текстуальних взірців, щоб не бути голословним і мати більше певності щодо осягнення своєї мети, так, як вона вирисувалась і усвідомилась остаточно в процесі праці. Я вказав її в передмові, але вважаю потрібним до неї вернутись в отсім післяслові, бо не певний, чи матиму змогу сказати іншим разом.

Почну трохи здалека, з характеристичої різниці, яка зайшла протягом минулого століття в відносінах до нашої старої доби.

Порівнюючи погляди старших генерацій українців на нашу стару літературу і культуру взагалі з поглядами і настроями ближчих поколінь, помічаємо цікаву різницю. В другій половині минулого століття наше громадянство рішучо затратило почуття безпосередньої зв'язі з добою киево-галицькою, котру живо відчували люди двадцятих і тридцятих років, такі як Максимович, Бодянський, Костомаров і багато менше звісних. Ті звертались до княжої доби як до живих, безпосередніх прецедентів пізнішого українського життя. Вони повні були пієтизму і навіть ентузіазму для великого культурного діла, довершеного нашими предками X, XI, XII вв. Вони чули їх спадщину в нинішнім і перейняли були гордою свідомістю свого зв'язку з нею¹.

---

¹ Се явища, котрим місце в огляді українського відродження XIX в., але щоб зробити мою гадку яснішою, я наведу на ілюстрацію голос одного з менших, рядових українофілів 1830-х рр.:

«Хто перший з нас (росіян) ввійшов у зв'язки з європейськими державами? Хто спинив погибельний потік перших татарських орд, змусив їх вернутись до своїх степів і так сильно, так огненно і розкішно оспівав битви з кочовими половцями? — Малоросіяне!

Котрий нарід без твердих і постійних границь, які могли б його оборонити від войовничих сусідів, без неприступних гір, які б могли врятувати його незалежність, умів бути страшним своїм ворогам, встиг розвинути свою національність і захвати її в тяжких віках насильства татарського, литовського і польського? Який нарід протягом п'яти віків неволі, коли в попіл обертали його городи, давали на муки за вірність релігії, вмів її захвати, і за сей час не раз був пострахом своїх гнобителів, і серед сих мук створив школи для освіти молодіжи? Сей нарід був — Малоросіяне!

Пізніші зусилля, від сорокових років (від Кирило-мефодіївського товариства) підняті українською інтелігенцією і звернені на те, щоб зв'язатися з народною масою, як базою дальшого національного розвитку, і для сього знищити той мур, який виріс між українськими масами й інтелігенцією в попередніх століттях,— ці зусилля мали своїм наслідком, що весь інтерес, всі симпатії і вся творча енергія була перенесена тоді на історію останніх століть та на сучасну українську етнографію. Стара ж Україна відійшла на другий план. Інтерес до неї в ширших кругах нашої суспільності сильно підупав або й зовсім затратився.

Було тут дещо з того, що помічається взагалі в часах розвою поступових і демократичних течій, шукань творчих і рухових елементів в народному житті¹. Але прилучались і спеціальні умови, які тяжіли на українстві.

Нові покоління укр. інтелігенції, другої половини XIX в., були не любителями одшешшого українського життя, як ті старші, що вважали національні прикмети українські за відгомін минулого, спадщину безповоротно прожитого, засуджену теж на скорше чи повільніше відмирання². Сі

Досі наша вітчизна пишається прийняттям грецької віри, і вперше вона була прийнята — Малоросією.

Досі пишаємось побідними походами Святослава — і в них були лавя Малоросіян.

Досі сам спомин пісень Боянів навіває мрії й переносить в минушину — і Бояни були поети Малоросії, тим часом як Північ не лишила нам пам'яті своїх співців.

Для нас безсмертне «Слово о поході Ігоревім» — а се твій малоросійський, оспівані в нім діла учинені малоросіянами. Вони билися з половцями і печенігами. Вони розбудили життя на півночі Росії й перенесли сюди початки держави...»

Се переклад з «Путевых записок Вадима *» (Москва, 1834), зі вступу до розділу «Малоросія». Автором був Вадим Пассек, харківлянин походженням, роджений і вихований в Сибіру, де його батько жив на засланні. Відповідно тодішній термінології, автор Україною зве ще тільки Слобідщину, а централезь Україну — Малоросією.

¹ Пор. сказане вище про мало симпатичне становище поступовіших течій до старої літератури взагалі — т. I.

² Нагадаю, напр., погляди Костомарова, висловлювані перед тим, ніж він став членом Кирило-мефодіївської громади й перейняв її активізм:

«Малоросія — эта колыбель русской общественной жизни — съ своими нравами, понятіями, языкомъ и всемъ, чѣмъ можно было отличить малоруса, — скоро будетъ принадлежать исторіи минувшихъ дней. Великая Россія съ своими правами, языкомъ, со всемъ, что составляло отличіе великоруса въ старину, — все останется, какъ бы далеко ни зашелъ народъ въ образованности отъ своихъ предковъ. Слѣдовательно, элементъ малорусскій нуженъ былъ только на время, а теперь кончилъ то, что могъ произвести для дальнѣйшихъ вѣковъ, напротивъ — элементъ великорусскій есть фазъ болѣе продолжительный и не носитъ ни малѣйшихъ признаковъ отжитія и разрушенія». Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи, 1843, с. 193.

молодші хотіли далі творити українське життя і передусім мусили довести самому своєму громадянству існування підстав і можливостей окремого українського розвою, паралельно з великоруським, але окремо від нього. Для сього вони старались вигородити базу, якнайменше зв'язану з великоросійським життям і якнайяскравіше від нього відмінну. Шукали її в традиціях козацтва, в українській культурі XVII—XVIII в., в сучаснім фольклорі й народнім мистецтві. Стара ж українська культура, історія, письменність менше надавалась на се. На неї заявляли претензії великоросіяне як на своє добро. Тут, як ми почасти бачили в попереднім викладі¹ і далі побачимо, на кожнім кроці треба було ще доводити генетичний зв'язок пізнішого українського життя і творчості з сею старою культурою і літературою: своє, так би сказати, історичне право відкликатись до нього. Не раз навіть в найкращім разі приходилось признавати його спільним добром українського і великоруського життя. Все се в тодішніх обставинах здавалось мало корисним і мало продуктивним. В інтересах економії, енергії і праці український рух старавсь опиратись на базах можливо неспірних, до яких найменше могли причепитись оборонці «єдинства русскої народности».

Се з становища тодішніх обставин не можна назвати виною, навіть і помилкою, поскільки передусім треба було пильнувати викликання в суспільності рухової енергії. Як творці національного життя, люди, котрі пильнували сеї активності, стояли, розуміється, вище поколінь старих антикварів, котрих інтереси не йшли далі збирання і студювання пам'яток минулого. Вони представляли вищий ступінь національного розвою, ніж сі. Але національне життя все-таки терпіло, скуплюючи свої інтереси виключно на останніх віках — на часах національного поневолення і боротьби за національне існування. Воно добровільно бідніло, затіснялось і звужувалось, лишаячи без відповідного використання багаті і цінні сторінки своєї історії. Громадське самопочуття набирало певної однобічності, скуплене на свідомості одвічного національного і соціального гніту, погорджування і легковаження, на вічній ідеї національного відпору і самоутримання. Яскравим покажчиком сеї однобічності служила мова, в якій обминались елементи староукраїнської традиції, через те, що вони ввійшли в скарбницю старої російщини. Але таке ж добровільне затіснявання культурно-історичного світогляду було і в мистецтві, в літературі, в науці. Поза суспільним ужитком фак-

¹ Див., напр., в т. II, с. 50 дд.

тично залишався багатий круг мотивів, ідей, інтересів, що наповняли наше життя і творчість протягом щонайменше — цілого півтисячоліття якраз дуже інтенсивного розвою, певного моментів високолюдських, високоідеальних, глибоко виховуючих, коли наше громадянство жило життям ініціативним, повним, національним в цілім значенні слова, а не потребувало підчеркувати своєї національної окремішності. Бо ставимо собі завданням не охорону національної екзистенції, котрої не чуло загроженою, а проблеми широкі, вселюдські. Відчувало себе рівнорядним членом колективу християнських народів, що несе на собі оборону християнської цивілізації від поганства (пор. вище сі принципи українського лицарства XII в). Повне було гордовитої свідомості своєї гідності, котру «Богъ въ безчестьи не положилъ есть»¹.

Все се коли не ігнорувалось, а рахувалось в національним інвентарю і реєструвалось в нудних розділах підручників, то все-таки не будило інтересу, не оживляло енергії, не заповняло світогляду, залишалося мертвим капіталом в нашій добрі. Се велика шкода, і я думаю, що крайній час виправити сю ненормальність і, не відхиляючись від демократичних і народолюбних заповідей нашого відродження, розширити рамці нашої перспективи, включивши не до теоретичної формули тільки, але до живого змісту нашої національної культури величну спадщину старої доби. Для повноти нашого національного життя се дуже цінно, навіть необхідно, і я хотів би послужити і сьому завданню, попри чисто наукові інтереси, отсею моєю працею як науковий робітник, котрому протягом довгої джерельної роботи рівно інтенсивно приходилось працювати і вникати в віки нові, середні й старі та своєю роботою вияснити і оживляти в громадській свідомості непереривність історичного розвитку нашого народу.

Признаюсь, що актуальність сеї потреби вияснилась мені аж в процесі сеї праці, котру я підіймав, властиво, з більше теоретичної потреби. Давнішим мотивом моєї праці було бажання доповнити образ зверхніх форм нашого життя, поданий в «Історії України-Руси», повнішим образом його відбиття в словесній творчості, а заразом вислідити тісніші зв'язки її з ранішими, передісторичними стадіями розвою. Але в процесі праці, вглиблюючися в студії словесних пам'яток, я дістав стільки чисто естетичних приємностей, стільки глибоких відчужень інтимного зв'язку з тими далекими людськими переживаннями, що рішив приложити

---

¹ Див. вище.

особливі старання до того, аби естетична і психологічна сторона старої творчості якнайживіше виступила в моїм огляді. Тому вага його якнайдалше пересунулась від зверхнього огляду пам'яток словесної творчості на сей аналіз її внутрішнього змісту й естетичних досягнень. Тому що се змагання, як я кажу, в мені розвивалось все більше в процесі праці, правдоподібно, воно й виступає сильніше в її другій половині, ніж в першій.

Коли таке трактування пам'яток нашої старої словесної творчості як незвичайно цінного по нинішній день культурного і естетичного добра, з котрого й нині можемо багато зачерпнути, насолодитись і навчитись, мені вдасться передати читачам отсею працею, я буду вважати свою мету осягнутою. Супроти неї я свідомо поставив на другий план зверхню історію сих пам'яток. Я не давав ні бібліографії авторів, ні докладної історії студій, крім тих випадків, де вона могла дати щось цінне для зрозуміння самих творів або має сама по собі якусь літературну вартість. Доволі повна бібліографія, кінчаючи першим десятиліттям біжучого століття, міститься в «Історії України-Руси», а бібліографію пізнішого часу в теперішніх обставинах однаково неможливо зладити скільки-небудь повно: так дезорганізованим зостається й досі науковий обмін. А головно, кажу, не було моїм бажанням перетяжувати виклад семи зовнішніми подробицями, щоб не відвести уваги від внутрішніх вартостей творів.

Закінчуючи сю першу частину своєї праці, я вважаю своїм обов'язком, дуже приємним мені, зложити щиру подяку всім тим, що уможливили мені сповнення сього завдання в нинішніх, незвичайно трудних обставинах наукового видавництва. Люди, котрі самі не пробували видати тепер більшу наукову працю, правдоподібно, не мають поняття про сі труднощі. При всім бажанні моїм я не міг би здійснити свого заміру, якби не поміч, котру мені подали мої заокеанські приятелі і прихильники: десятки робітників, студентів і культурних діячів різних спеціальностей, котрі чи то з особистої прихильності до мене, чи в інтересах культурного руху протягом останніх літ займались поширенням моїх книг і тим давали мені можливість вести їх видання. Висловлюю щиру подяку також усім, хто улегшував мені сю працю і се видання.

Видання сих трьох книжок коштувало мені, одначе, таких матеріальних напружень, що далі вести сю публікацію

в скорім темпі я не маю можливості. Праця буде продовжуватись і виходитиме малими томами тільки в міру того, як повертатимуться кошти, вложені в се видання. Сподіваюсь, що найближчий, IV том (другої частини книга перша), що містить огляд усної словесності пізніх княжих часів і переходових століть (відгомони старого героїчного епосу, християнської пісні і легенди і под.), діждеться все-таки сеї можливості не дуже нескоро.

Вайкерсдорф (Baden b. Wien)
в квітні 1923 р.